

OVER LEVEN

Arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900

Samenstelling:
Fia Dieteren,
Carla Kathmann,
Tineke van Loosbroek,
Ingrid Peeterman,
Juil Rooyakkers,
Anneke van der Wurff
Eindredactie:
Tineke van Loosbroek,
Ingrid Peeterman,
Marian Langenbach,
Joke Rijken

Kleio Didactica 6 (1981)
Leerlingenmateriaal

Een uitgave van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

Inhoud

Een emmer kroos

Deel 1 Wonen

- A. Onverklaarbaar bewoond
 - 1. Bij ons in de Jordaan
 - 2. Systematisch woningonderzoek
- B. Oorzaken van de woningnood
 - 1. Oorzaken van de woningnood volgens de regering
 - 2. Wat een maatschappelijk werkster ervan denkt
- C. Betere woningen, betere arbeiders?
 - 1. Het belang van goede arbeiderswoningen
 - 2. De woningbouwvereniging bouwt huizen
 - 3. Woningopzichteressen
 - 4. Een salon voor de gewone arbeider?
 - 5. De woningwet
 - 6. Onbewoonbaarverklaring

Deel 2 Kinderen

- A. Baby's
 - 1. Keesje, dotje, popje of lurkje
 - 2. Zuigelingenbescherming
 - 3. 'Het kerkhof is ons gunstig gezind geweest'

- B. Kinderen van 2 tot 12
 - 1. Kinderbewaarplaatsen
 - 2. Nooit een stuk speelgoed
 - 3. Koffieverlezen en tabakstrippen
 - 4. Kinderwet een misdaad?
 - 5. Schoolverzuim
 - 6. Meisjes: breien breien breien
 - 7. Jongens: venten in de broodwijk
- C. Jongeren van 12 tot 16
 - 1. 'Ik heb kinderen, geen kostgangers'
 - 2. De ontgoocheling: geen opleiding
 - 3. 'Jij gaat naaien leren'

Deel 3 Vrouwenarbeid

- A. Statistische gegevens
- B. Werkende meisjes
 - 1. Werklijst van de werkmeid
 - 2. Dienstmeisje of fabrieksmeisje?
- C. Werkende moeders
 - 1. Een textielarbeidster aan het woord
 - 2. Een werkgever: 'Gij zijt beesten'
 - 3. Noodzaak of luxe?
 - 4. Noodlottig voor het gezin?
 - 5. Tobben en zwoegen
 - 6. Onderzoekingen naar de huisindustrie
 - 7. Het loon

- D. Vrouwenarbeid een probleem
 - 1. Een metaalarbeider aan het woord
 - 2. Een feministisch standpunt
 - 3. De socialisten in discussie
 - 4. De katholieke opvatting
- E. Oplossing 1: Beschermende wetgeving
 - 1. Overzicht van de arbeidswetgeving
 - 2. De memorie van toelichting
 - 3. De arbeidswet aan de kaak gesteld
 - 4. Een wapen in de strijd
 - 5. Een 'ouderwetse' socialist
- F. Oplossing 2: Vermaatschappelijking van het huishouden
 - 1. Centraal wonen
 - 2. De straatstofzuiger
 - 3. Volkskeukens
 - 4. Crèches
 - 5. Stoomwasserijen

Kleio Didactica 6 – Leerlingenmateriaal (Over-leven; Arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900) vormt een onderdeel van Kleio Didactica 6, waarin tevens een toelichting voor de docent is opgenomen. Kleio Didactica 6 vormt aflevering 9 (1981) van Kleio, Tijdschrift van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Voor wijze van bestellen zie Kleio 9 (1981) of latere afleveringen van Kleio.

Inleiding

Industriële revolutie, urbanisatie, het sociale probleem. Het zijn begrippen uit de geschiedenis, maar wat moet je je erbij voorstellen?

Hoe was het om in die tijd te leven? Hoe gingen de mensen met elkaar om? Wat waren hun idealen en hoe beleefden ze vreugde en verdriet?

Wij hebben materiaal bijeengezocht om die vragen te onderzoeken. De bovengenoemde historische begrippen zullen er niet minder ingewikkeld door worden, integendeel. Menselijke belevissen laten zich niet eenvoudig in een schema passen. Toch hopen we dat je na dit onderzoek kunt zeggen dat de industriële revolutie voor jou een levend begrip is geworden.

We leven nog steeds in het industriële tijdperk. Je zult constateren dat veel aspecten

van het dagelijks leven en het gezinsleven rond 1900 heel anders waren dan nu. Dat kan ook niet anders; de tijd heeft niet stil gestaan, er zijn allerlei ontwikkelingen geweest in de economie, de politiek en de maatschappij. Blijkbaar hebben veranderingen in het openbare leven invloed op het privé-leven. En het privé-leven op zijn beurt heeft weer invloed op het openbare leven. Een wisselwerking dus. Het is erg ingewikkeld om na te gaan hoe die wisselwerking precies verloopt. Wij nodigen je uit, dit materiaal te bestuderen met steeds die vraag in je achterhoofd: wat heeft het privé-leven te maken met de politiek, de economie, de maatschappij?

We hebben het gezinsleven rond 1900 centraal gesteld. In en om de woningen speelde zich het dagelijks leven af, vooral van de vrouwen en kinderen. Zo kwamen we tot de volgende indeling van het materiaal:

deel 1: Wonen

deel 2: Kinderen

deel 3: Vrouwenarbeid

Op grond van dit materiaal kun je je een beeld vormen van het dagelijks leven van arbeidersgezinnen in Nederlandse steden rond 1900. We moeten er wel bij vermelden, dat het materiaal niet alle aspecten van het dagelijks leven behandelt. Soms kun je alleen voorlopige conclusies trekken omdat je niet beschikt over cijfermateriaal om een stelling te bewijzen. Er zullen veel vragen onbeantwoord blijven. Als het onderwerp je interesseert, zoek dan naar aanvullend materiaal in de literatuurlijst.

Tot slot: toen wij het materiaal zelf nog eens helemaal doornamen, schrokken we van de ellende die we naar boven hebben gehaald. Het lijkt wel of het alleen maar tobben en zwoegen was. Terwijl er ook in die tijd kermissen en straatfeesten waren. Terwijl de mensen vaak ondanks of juist door hun armoede elkaar erg veel hielpen. We hoeven niet alleen medelijden met hen te hebben, we kunnen hen ook bewonderen: *ze wisten te overleven.*

Een emmer kroos

(uit het levensverhaal van Cornelis, geboren te Rotterdam in 1892)

Mijn vader was bekwame timmerman. Omdat hij voor ons gezin in het provinciestadje Kampen het dagelijks brood niet kon verdienen, ging hij vanwege de prachtige verhalen over hoge lonen naar Rotterdam om werk te zoeken. Hij had geen moeite werk te vinden en in 1886 liet hij moeder en twee zusjes overkomen en alle huisraad. Hieraan waren hoge kosten verbonden waarvoor in Kampen geld werd geleend. In een der zijstraten had vader een benedenwoning gehuurd, in een pand waar 8 gezinnen woonden. De kamer-keuken was 6-4 meter. Er waren twee bedsteden, één voor vader, moeder en de jongste, de andere bedstede was voor de 4 kinderen; daarin had vader een verdieping getimmerd. Twee kinderen sliepen op de grond op stromatrasen. Het was erg donker in de kamer omdat er geen raam was. Verder was er petroleumverlichting. In het midden van de kamer stond een fornuis, dat 's winters meteen als kachel diende. Achterin was een deur die toegang gaf tot een klein plaatsje, waar moeder de was deed en droogde. In deze krotwoning moest moeder, die in Kampen een klein vrij huisje met een eigen bleek had gehad, een groot deel van haar leven slijten.

En ieder jaar bracht nieuwe huwelijksze-
Zo wies de kring, en was nu al gen
geklommen tot een negental,
En . . . bleef het maar bij negen.

Mijn moeder hield alles schoon en rein. De burens echter niet, zodat er een grote vlooiën- en wandluizenplaag heerste. Als

propere moeder ging zij met alle haar ten dienste staande middelen het kwaad tegen. Geen wonder dat zij ons vaak over Kampen vertelde en er heimwee naar had.

Als voorman verdiende vader omstreeks 1904 f 9,00 min 50 cent zakgeld f 8,50

Mijn oudste zus als dienstbode voor halve dagen f 1,25 min 10 cent zakgeld f 1,15

Ikzelf als goudsmidleerling
f 0,75 min 10 cent zakgeld f 0,65

Moeder voor het schrobben van de binnenplaats en het uitscheppen van de putten f 2,00

Totale gezinsinkomen f 12,30

Na aftrek van huishuur (f 2,25) en de afbetaling van de naaimachine (50 cent) bleef er f 9,55 over om ons te voeden en te kleden. Toch had moeder buiten de lening voor de verhuizing geen schulden en gingen wij allen knapjes gekleed, zij het op klompen ('s zondags alleen schoenen) en toch hoefden wij 's zondags geen collectezak voorbij te laten gaan in de kerk of zondagschool. Moeder was een tengere vrouw, ongeschoold, maar om zulk een wonder te volbrengen bezat zij een wijsheid die alle verstand te boven gaat. Gaarne wil ik u een voorbeeld geven van de wijze waarop zij het huishoudgeld zeer zuinig besteedde.

Vrijdags haalden mijn zus en ik een

emmer 'kroos' bij de poelier (een der grootsten in Rotterdam, die voor de rijkdom werkte) voor 25 cent. 's Zaterdagmiddags begonnen moeder, mijn zus en ik dit afval van kippen en eenden uit te zoeken, koppen en strotjes van veren te ontdoen, uit de magen verwijderde ik met een knijptang de binnenwand. Van de magen, hartjes en niertjes kookte moeder soep. Vele zieken op de plaats hebben van deze krachtige soep hun portie gehad en roemden ze als overheerlijk! De levertjes werden gekookt voor op de boterham en de rest werd gebraden. Wat was dat 's zondags een klui! Wij kraakten de koppen tussen de deur en aten dan met een lepeltje de hersenen op. Deze smaakten heerlijk. Drie dagen hadden wij dan nog jus bij het middageten.

Nu wil ik u iets vertellen over de werktijden. Voor moeder bestond er geen werktijd. Zij was van half 6 's morgens tot 's avonds in de weer, want zij deed ook nog verstellwerk voor de burens tegen een kleine vergoeding en maakte voor onszelf ondergoed, jurken, lakens en slopen en broekjes van manchester. Vader deed vooral in de nieuw-bouw zwaar werk circa 11 uur per dag, dus ongeveer 65 uur per week. Ik maakte van 6 uur 's morgens tot 7 uur 's avonds circa 70 uur voor . . . 75 cent per week! Mijn zuster maakte 45 uur voor 125 cent per week! Dat noemde men halve dagen! (van 7-3 uur) en ook 's zondags enige uren (zonder werkster). Als men van uitbuiten sprak, was men een socialist of oproermaker.

(naar: Bouman, De groei, p. 113-119)

1. Wat vind je de opvallendste verschillen tussen het leven van het gezin van Cornelis en het dagelijks leven nu?

Ga na of je ook punten van overeenkomst ziet.

2. Welke algemene historische ontwikkelingen vind je in dit levensverhaal van Cornelis in een notedop terug? Denk aan de sociale, economische en politieke veranderingen in Nederland eind 19e eeuw.

Deel 1: Wonen

A. Onverklaarbaar bewoond

Rond 1900 gingen steeds meer arbeidersgezinnen in steden wonen. Dat was een gevolg van de voortschrijdende industrialisatie.

De woonomstandigheden in de arbeiderswijken waren miserabel. De veranderingen voor het gezinsleven waren ingrijpend.

1. Bij ons in de Jordaan

De Jordaan is een groot vierkant tussen Lijnbaansgracht en Prinsengracht en tussen Haarlemmerdijk en Leidse gracht ingesloten. De hoofdwegen in dit vierkant, de niet onaardige grachten en de lange smalle onvriendelijke straten zijn bekend, maar minder bekend is wat zich achter deze straten verschuilt, de talloze gangen en binnenpleintjes, waartoe veelal een poortje in de hoofdstraat toegang geeft. Is men zo'n gang ingetreden, dan gaat het geklemd tussen 2 zwarte muren voort, tot men op een tweede gang stuit, die even smal, maar soms iets korter dan de eerste, een rechte hoek vormt met deze. De vuile muren zijn aan een of beide zijden vol deuren en vensters en om zich heen kijkend ontdekt men achter bijna ieder venster een vrouwen- of kindergelaat. Ook ziet men hier en daar (hoewel het pas even in de namiddag is) een brandend petroleum-lampje, waarbij een armoedige gestalte over naaiwerk zit heengebogen.

Gaat men de lage deur van een gelijkvloerse woning binnen, dan staat men meteen midden in het vertrek dat de woning is. Hoe donker het hier is kan men nagaan, als men bedenkt dat men een hoge muur op nog geen el afstands tegenover zich heeft en dat het weinige daglicht dat op die wijze door het enige venster kan binnenvallen, door 3 zwarte wanden en een dito zoldering wordt opgeslorpt. Voor het venster een tafel met drie stoelen, daarnaast een stookplaats, waaronder een kachel (tevens kookkachel), dit begrensd door een vooruitspringende bedstee met een donker gordijn. Op 2 stappen afstands aan de wand daartegenover een tafel met lade, waarop en waaromheen enig keukengerei – ziedaar de woning met inventaris. Van waterleiding, gootsteen, privaat, kolenhok, muurkast of tweede bedstee geen spoor, maar sporen van vocht in overvloed.

1. Krotbewoners in de Jordaan, ± 1900.

Rond de eeuwwisseling zei een arbeidersvrouw tegen een woningopzichter: 'Mevrouw, ik moet naar een kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot'.

Men moet niet denken dat ik hier een bijzondere woning beschrijf. En ook niet dat hier alleen de meest verarmden wonen. Men treft hier gezinnen aan van allerlei goede ambachtslieden, schilders, metselaars enz. maar vooral van hen, die met een talrijk kroost gezegend zijn. Ook vindt men hier veel weduwen met vijf, zes, zeven kinderen.

In zo'n donkere benedenkamer vond ik de weduwe van een meubelmaker met 4 kinderen. De huurprijs bedroeg f 1,30 per week. In een wat lichtere en veel ruimere kamer aan het einde van de gang betaalde een mandemaker met zijn vrouw en 8 kinderen f 1,50.

Daalt men tot lager huurprijs dan f 1,30 af, dan stuit men op allerbedroevendste ellende. Hoewel 11 jaar geleden de 3650 kelderwoningen van Amsterdam werden afgekeurd, vindt men ze nog steeds vol bewoners. Bewoonsters, in dit geval, want het was alweder een weduwe met 5 dochtertjes, die ik hier aantrof en wier man, een metselaar, een paar jaar geleden van een steiger was doodgevalen. Om de kelder binnen te gaan, moet men een stoep van 5 diepe treden afdalen. Men komt dan in de voorkelder. Op de verrotte vloer ligt een handvol turf en hout opgestapeld. Dat is de negotie der weduwe.

Gewoonlijk is de vunze lucht in deze kelder ondragelijk, maar op deze dag werd ze geneutraliseerd door een chloorlucht. Het was nl. wasdag en de natte was die aan de lage zoldering was opgehangen om te drogen hing ons langs hoofd en schouders heen.

(naar: Mercier, Arbeiderswoningen. Hélène Mercier was maatschappelijk werkster)

2. Systematisch woningonderzoek

In de periode 1897-1900 onderzoekt de Gemeentelijke Gezondheidsdienst 5367 bewoonde woningen, waarvan 953 in pandig zijn gelegen.

Het onderzoek betreft de kern van de oude stad, de Jordaan, de omgeving van de Leidse- en Utrechtsedwardsstraat, de Jodenbuurt, Wittenburg, Kattenburg en de nieuwe stad. Gemiddeld wordt iedere woning bewoond door 4,5 personen.

Naar kamers

1 kamerwoningen	37%
2 kamerwoningen	26%
3 kamerwoningen	21%
4 en meerkamerwoningen	16%

Naar ligging

kelder of souterrain	4%
benedenhuis	31%
1e verdieping	31%
2e verdieping	21%
3e verdieping	8%
zolder en vliering	5%

Hoogte vertrekken

tot 1,75 m	2%
van 1,75-2,00 m	17%
van 2,00-2,50 m	51%
2,50 m en hoger	30%

Naar huur

tot f 1,00 per week	13%
f 1,00 tot f 1,50 per week	22%
f 1,50 tot f 2,00 per week	24%
f 2,00 tot f 3,00 per week	26%
f 3,00 en meer per week	15%

Toetreding van daglicht in de kamers

geen	5%
vensteropp. kleiner dan 1/12 van het vloeroppervlak	6%
vensteropp. groter dan 1/12 van het vloeroppervlak	89%

Watervoorziening

woningen met waterleiding	75%
woningen zonder waterleiding	
woningen met gemeenschappelijke kraan	21%

Afvoer van drekstoffen

met afvoer naar beerkuil	34%
met afvoer naar riool of open water	13%
drekstoffen meegeven aan de beerwagen	53%

Afvoer van water

woningen met aangesloten gootsteen	77%
woningen zonder afvoer	23%

Brandgevaar

woningen met speciale brandgang	8%
woningen met makkelijk bereikbare uitgang bij brand	38%
woningen met moeilijk bereikbare uitgang bij brand	54%

Zindelijkheid

zindelijke woningen	54%
niet zindelijke woningen	46%

Onderhoud

slecht of niet onderhouden woningen	38%
matig of goed onderhouden woningen	62%

Gebreken aan de woningen

vocht	65%
stank	24%
doorlopend privaats niet met de buitenlucht in verbinding	25%
rook	22%

(uit: Ottens, Ik moet naar een kleinere woning omzien, p. 17)

B. Oorzaken van de woningnood

Tijdgenoten konden moeilijk over het hoofd zien dat arbeidersgezinnen onder erbarmelijke omstandigheden gehuisvest waren.

Om iets aan de woningnood te doen, moest men eerst een duidelijk beeld van de oorzaken hebben.

1. Oorzaken van de woningnood volgens de regering

De regering noemt als voornaamste oorzaken van de slechte woontoestanden:

- de mogelijkheid om slecht ingerichte, voor de gezondheid schadelijke woningen steeds weer opnieuw te verhuren;
- de geringe geneigdheid om woningen, welke onbewoonbaar dreigen te worden, te verbeteren;
- de bouw van onsolide woningen, die zelfs aan de meest gematigde eisen niet voldoen, en die weliswaar niet onmiddellijk maar toch na enkele jaren het aantal krotten doet vermeerderen;
- onvoldoende bouw van goede woningen;
- financieel onvermogen, waardoor velen genoodzaakt zijn zich met een slechte woning te behelpen.

(uit: Ottens, Ik moet naar een kleinere woning omzien, p. 16)

2. Wat een maatschappelijk werkster ervan denkt

'Het spreekt vanzelf dat de hoge huurprijs

van de tamelijk goede woningen geleid heeft tot de slechte woonsituatie van de arbeiders. Het is een bedroevend feit dat de verhoging van het loon in de jaren 1880-1900 geen gelijke tred heeft gehouden met de stijging van de huren.

In de eerste plaats is die stijging te weeg gebracht door de aanwas der bevolking van de hoofdstad, hoofdzakelijk ten gevolge van het trekken der mensen naar de steden. Daardoor ging in de steden de vraag naar woningen het aanbod ervan overtreffen.

Maar tot die huurstijging heeft ook bijgedragen de liefhebberij van vooral diamantbewerkers om huisjes te gaan kopen. Een begeerte die door handige speculanten werd opgewekt en aangewakkerd.

Het gevolg was dat fabelachtige sommen voor percelen van betrekkelijk geringe waarde werden geboden. Om nu met hun dwaze koop niet bedrogen uit te komen, moesten de nieuwe eigenaren op allerlei wijze trachten meer van de percelen te trekken dan tot dusver was gedaan. Zij deden dit in de eerste plaats door de toch reeds gerezen weekhuren hoger op te voeren en vervolgens door hun huizen voordeliger in te delen. Voordeliger voor henzelf wel te verstaan. Een woning van twee kamers werd tot een beneden- en bovenhuisje gemaakt; een woning uit één vertrek bestaande in tweeën opgesplitst, zolders werden tot kamers ingericht.'

(naar: Mercier, Arbeiderswoningen, p. 127-129)

A. Onverklaarbaar bewoond

1. Aan welke eisen moet volgens jou een woning voor een gezin bestaande uit ouders en vier kinderen minimaal voldoen? Maak deze eisen duidelijk in een plattegrond met indeling.

Ga vervolgens na in welke opzichten een woning uit de Jordaan niet aan deze eisen voldoet.

2. Vergelijk de huizen uit de Jordaan met het systematisch woningonderzoek.

Ga na:

- welke gebreken de huizen uit de Jordaan vertonen die ook in het schema genoemd worden

- of de huizen in de Jordaan een uitzondering waren. Motiveer je antwoord.

3. De uitspraak bij illustratie no. 1 klinkt tegenstrijdig. Geef hiervoor een verklaring.

4. Leef je in de woonomstandigheden van een gezin uit de Jordaan in. Wat voor invloed zullen deze op het gezinsleven gehad hebben?

5. Probeer op grond van de bronnen die je nu hebt gezien enige oorzaken van de slechte woonomstandigheden van de arbeidersgezinnen in de stad aan te wijzen.

B. Oorzaken van de woningnood

1. Geef een systematisch overzicht van de belangrijkste oorzaken van de woningnood zoals tijdgenoten die zagen.

2. Op welke manier had men volgens jou in de 19e eeuw de woonsituatie van arbeiders kunnen verbeteren?

3. Ook tegenwoordig is in de steden gebrek aan woningen. Ga na of de oorzaken die in de 19e eeuw invloed hadden op de woonsituatie van mensen dat nog steeds hebben, of dat ook andere oorzaken een rol spelen.

Op welke wijze probeert men daar verbetering in te brengen? Kijk eens naar de programma's van de verschillende politieke partijen, onderzoek of er nog woningbouwverenigingen zijn en wat ze doen. Ga na wat de achtergronden van het kragen zijn en hoe het met de wetgeving op dit gebied staat.

C. Betere woningen, betere arbeiders?

Goed wonen is een recht. Dat vinden wij nu. Mensen horen niet in krotten of vochtige kelders.

Aan het eind van de vorige eeuw werden pogingen ondernomen om de arbeiders beter te huisvesten. Vanaf 1870 werden woningbouwverenigingen opgericht. In 1901 kwam er een woningwet.

In nette woningen hoorden nette mensen te wonen, vond men. De arbeiders moesten fatsoenlijk gaan leven!

1. Het belang van goede arbeiderswoningen

Vanaf 1850 gingen er steeds meer stemmen op, vooral uit de hervormingsgezinde liberale hoek, om iets te doen aan de ellendige woonomstandigheden van de arbeiders.

Verschillende motieven speelden hierbij een rol. De krottenwijken waren brandpunten van allerlei besmettelijke ziekten 'wier invloed zich wijd rondom verspreid om alle standen aan te tasten en de gesel van de verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen van de meest beschaafden'.

Door de ontwikkeling van de medische wetenschap in de 19e eeuw zag men in hoe belangrijk voldoende frisse lucht en licht, een goede riolering en zuiver drinkwater waren voor het tegengaan van besmettelijke ziekten en voor de gezondheid van de arbeidersgezinnen. Hélène Mercier, de maatschappelijk werkster die we hiervoor al zijn tegengekomen, bracht nog een ander argument naar voren. Goede woningen waren ook heel belangrijk voor de vrouwen en kinderen. Hun leven speelde zich immers voornamelijk in de woning af.

Ook in fabrikantenkringen ging men het nut van goede arbeiderswoningen inzien. Een beter gevoede en gehuisveste arbeidersklasse was in het belang van de ondernemers.

Vanaf 1870 werden de eerste woningbouwverenigingen opgericht. Zij gingen zich bezighouden met het bouwen van goede huizen voor arbeiders. Uit hun doelstellingen blijkt dat nog meer motieven een rol speelden bij het streven naar betere huisvesting voor de arbeiders.

De verenigingen hadden duidelijke opvattingen over een goed geordende maatschappij. Het gezin was dé steunpilaar van een gezonde maatschappij. Daarom waren de huizen van de woningbouwverenigingen meestal niet bestemd voor 'eenlopende' (dat wil zeggen alleenstaande) mannen en vrouwen, waaraan de arbeidersklasse juist zo rijk was. Ook werd er vrijwel geen rekening gehouden met thuiswerkende arbeiders. Er mocht thuis geen nering worden uitgeoefend en in elk

geval was het verboden drank te schenken.

Ook normen op sexueel gebied kwamen naar voren bij het bouwen van arbeiderswoningen. De woningbouwverenigingen vonden het ongewenst dat personen van verschillende leeftijd en geslacht in één kamertje sliepen. Men bouwde daarom afzonderlijke slaapkamertjes in de woningen.

(gebaseerd op: Geurtsen, De woningwet; Bervelt, Wetgeving; Mercier, Arbeiderswoningen; Brugmans, De arbeidende klasse)

2. De woningbouwvereniging bouwt huizen

De huurprijzen van de woningen van de woningbouwvereniging zijn zeer verschillend en hangen af van de ruimte en de verdieping, terwijl in de huizen welke achter elkaar gelegen woningen bevatten, nog onderscheid gemaakt wordt, naar gelang de woning aan de straatzijde of aan de achterkant is gelegen. De woningen aan de voorkant zijn duurder.

Steeds wanneer wij de woningen bezochten, mochten wij van de bewoners hun tevredenheid vernemen omtrent de inrichting en de wijze waarop zij woonden; verreweg de meeste woningen vertoonden dan ook grote mate van zorg van de zijde der bewoners. Het enige bezwaar dat wij vernamen over het samenwonen van zoveel in één huis, was de horigheid. Deze is dan ook in de woningen van de vereniging groter dan in vele andere, omdat nergens plafonds zijn aangebracht en dus de afscheiding van boven elkaar gelegen woningen alleen plaats heeft door middel van de vloer. Dit heeft echter van de andere kant het voordeel dat het gevaar voor ongedierte wordt verminderd.

Omtrent de verdiensten van de mensen die de woningen van de vereniging huren, konden moeilijk betrouwbare inlichtingen worden verschaft. Maar uit enkele mededelingen, die wij kregen, kon opgemaakt worden, dat de huurprijs ongeveer 1/6 van de verdiende bedraagt.

(uit: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, De arbeiderswoningen in Nederland, Amsterdam 1890)

3. Woningopzichteressen

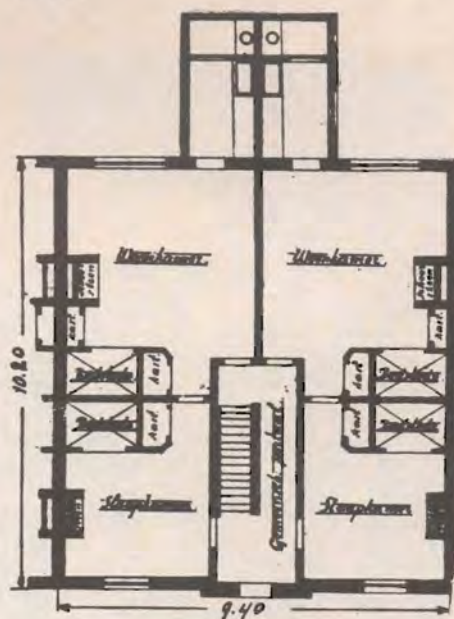
Veel woningbouwverenigingen hadden woningopzichteressen in dienst. Zij probeerden huurders ook tot betere bewoners op te voeren. Niet alleen werden aanwijzingen en adviezen gegeven over gebruik, indeling en schoonhouden van de woningen, maar de raadgevingen strekten zich in vele van het huishoudgeld, opvoeding van de kinderen, ontwikkeling en ontspanning. Als zij de huur kwamen innen was dit vaak de aanleiding om adviezen te

geven, en van de kant van de huurders, om hun problemen aan de opzichteressen voor te leggen. Afhankelijk van de aard van deze problemen probeerden opzichteressen zelf een oplossing te zoeken dan wel de bewoners te verwijzen naar andere sociale instellingen. Daarnaast organiseerden zij clubs, zetten ze leesbibliotheken op, organiseerden ze uitstapjes voor de jeugd, kortom droegen zij bij aan de ontwikkeling en ontspanning van 'hun' bewoners. Dat het meestal een vrouw is, die dit werk doet komt doordat het – zoals de woningopzichteress Johanna ter Meulen zei – 'bij uitstek vrouwelijk werk is, omdat het de gehele sfeer, het eigenlijke terrein der vrouw betreft'.

(naar: de Regt, Woningopzichteressen p. 418-448; M. Heesen, Een overzicht van de Amsterdamse volkswoningbouw en -beheer, Amsterdam 1979 (niet gepubliceerde scriptie UvA)

4. Een salon voor de gewone arbeider?

In een onderhoud met de arts L.H.P. Schols te Maastricht gaf deze zijn mening over de manier waarop de arbeiders de huizen van de woningbouwvereniging bewonen:

Weekhuren:

Smal type, rechts en links.

Huis	f 3.—
I hoog	2,75
II "	2,75
III "	2,50

2. Plattegrond van een woning van de woningbouwvereniging aan de Jan van der Heydenstraat te Amsterdam – 1888.

De oplossing.

Prof. Fabius: „Wat, woningnood! Staat daar niet geschreven: „In t Huis mijns Heeren zijn vele woningen'?!“

3. De Notenkraaker, 17 november 1917.

‘De toestand in het huis van de arbeider laat te wensen over. Een bouwvereniging te Maastricht heeft daarin verbetering willen brengen en tot dat doel arbeiderswoningen gesticht die beneden een kamer en een keuken en boven twee slaapkamers hebben. Maar wat doen de bewoners? Een van de kamers voor de kinderen wordt dan verhuurd aan een neef of door een oude vader ingenomen, en de kinderen moeten zich dan maar behelpen op één kamer. Ook willen zij wel een salon hebben, en die bewonen zij alleen bij uitzondering. Ook gebeurt het wel dat zij de kamers die voor de kinderen bestemd zijn, bewonen.’

(uit: Enquete betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen, Sneek 1887, no. 5898)

5. De Woningwet

De Woningwet gaat verder dan de wensen van de Nederlandse woningvormers. Dezen hebben geen bouw door de overheid zelf gewenst maar alleen steun van de overheid aan bonafide woningbouwverenigingen. Het feit dat de Woningwet verder gaat, is naar alle waarschijnlijkheid te danken aan de groeiende macht van de arbeidersbeweging. De Woningwet wordt in 1901 door beide Kamers aangenomen en treedt op 1 augustus 1902 in werking.

De belangrijkste punten uit de wet zijn:

1. Elke gemeente is verplicht een bouwverordening te maken
2. De mogelijkheid tot onbewoonbaarverklaring wordt ingevoerd en de mogelijkheid tot onteigening door de gemeenten wordt uitgebreid. Deze beide maatregelen zijn nogal ingrijpend en wekken dan ook veel verzet van grond- en huiseigenaren.
3. Iedere gemeente met meer dan 10.000 inwoners of die welke in de laatste 5 jaar meer dan 20% gegroeid zijn wordt verplicht een uitbreidingsplan te maken dat om de 10 jaar herzien moet worden.
4. Financiële regelingen. Het rijk verschafft de gemeenten voorschotten voor verenigings- en gemeentebouw en soms ook bijdragen in de exploitatiekosten der woningen. Deze woningen mogen niet groot zijn.

(uit: Geurtsen, De woningwet)

6. Onbewoonbaarverklaring

Wij worden door de woningwet

Reeds binnenkort op straat gezet!

Ja, al de huisjes in de steeg

Die komen met het onze leeg,

‘Ze zijnen niet bewoonbaar meer’ . . .

Dat zei ons zoo een wetsmeneer

Aju! Aju!

Wij breken op met pak en zak . . .

Waar vinden wij nu weer een dak?

‘t Is waar, het stinkt hier als de pest

En ‘t is een godvergeten nest

Geen straaltje van de lieve zon

Die voor ons overschieten kon;

Maar ‘t was maar dertien stuivers huur

En and’re wonings zijn zo duur.

Aju! Aju!

Wij breken op met pak en zak . . .

Waar vinden wij nu weer een dak?

Die wetsmeneer heeft niet gezegd:

‘Kijk, hier of daar kan jij terecht’.

Het was een heele nette man

En sprak er telkens schande van,

Zoo oud en smerig als het was,

Dat kwam, zei hij, niet meer te pas.

Aju! Aju!

Wij breken op met pak en zak . . .

Waar vinden wij nu weer een dak?

Ik suf me nu al half kapot:

Waar vind ik nou een ander krot?

Ja wonings zijn er wel genoeg,

Maar ‘t is twee gulden of ‘n riks . . .

En da’s voor arme menschen niks!

Aju! Aju!

Wij breken op met pak en zak . . .

Waar vinden wij nu weer een dak?

(uit: Hermans, Krotten)

C. Betere woningen, betere arbeiders?

1. Ga alle direkte en indirecte bedoelingen na van het streven naar betere huisvesting voor arbeiders.

2. Op welke wijze ging de woningbouwvereniging te werk om haar doeleinden te verwezenlijken?

3. In hoeverre bracht de woningbouwvereniging een verbetering in het leven van de arbeiders?

(ga na hoeveel arbeiders ze bereikten, of de huizen die gebouwd werden beter waren, vergelijk het huis aan de Jan van der Heydenstraat met de huizen uit de Jordaan en met je eigen ontwerp van deel A vraag 1. Vorm je ook een oordeel over de bezoeken van de woningopzichteres)

4. Een rollenspel: stel je voor dat een woningopzichteres een bezoek brengt aan een gezin zoals beschreven door de arts Schols in C4.

Speel dit bezoek, stel je voor hoe de bewoners met elkaar en met burens hierover gesproken hebben. Schrijf ook het rapport dat de woningopzichteres uitbrengt aan de woningbouwvereniging.

5. Uit verschillende hoeken kwamen negatieve reacties op de woningwet.

Ga na welke argumenten door wie gebruikt werden en waarom.

6. Welke politieke stroming verdedigde de woningwet? Waarom?

7. Jordaan, de tekenaar van illustratie no. 3 geeft zijn mening over een bepaalde politieke stroming. Welke is dat? Probeer de mening die hij in deze spotprent naar voren brengt onder woorden te brengen. Zal de tekenaar zelf vóór of tegen de woningwet zijn geweest? Motiveer je antwoord.

8. Een rollenspel: een forum rond 1900 waarin een vertegenwoordiger van een woningbouwvereniging, een woningopzichteres, een arts, Fabius en Wibaut zitting hebben. Onderwerp: Brengen de woningbouwverenigingen en de woningwet verbetering?

In de 'zaal' zit een publiek van b.v. verloofde stellen, vrijgezellen, weduwen, arbeiders en arbeidersvrouwen die een gezin hebben, grond- en huiseigenaren.

4. Geïllustreerd zondagsblad *De Tijd*, 24 maart 1912.

De Amsterdamsche woningnood.

Oudegeest Wibaut

DE AMSTERDAMSCHER MAAGD: Ja, arme stakkerds, jellui moet maar naar de Toevlucht voor Onbehuisden. De heeren daar breken jellui woningen af, nu er geen nieuwe zijn.

Deel 2: Kinderen

A. Baby's

Rond 1900 was de kans groot dat kinderen hun eerste verjaardag niet haalden, vooral als ze in een arm gezin werden geboren. Gezegd werd dat arbeiders-ouders niet zo gehecht waren aan hun jonge kinderen. Waren het hardvochtige en ongevoelige mensen?

1. Keesje, dotje, popje of lurkje

In 1875 schreef dr. J.F. Hengel een boek over zijn jarenlange praktijk als arts in het Gooi. In deze geneeskundige plaatsbeschrijving beschreef hij onder anderen hoe armen en rijken hun baby's verzorgden.

Armen

Voeding

Weinig moeders in dezen stand geven de kinderen de borst. Kunnen de moeders zogen, dan doen zij dit andere kinderen, daartoe door de ruime beloning verlost, die eene min verdienen kan.

Huilt het eigen kind, dan neemt men eene zuigflesch en doet daar drie à vier kleine eierlepeltes witte suiker in, smelt die in een weinig kokend water en giet daar twee maal zooveel melk op. 'Want', zegt de baker, 'van water kan een kind niet groeien'.

Verzorging

Het kind blijft negen dagen aan de zorg van die schoonmaakster toevertrouwd en komt daarna onder de kuur van moeder of van een zusje, acht of tien jaar ouder dan de zuigeling. Het kind is bij de geboorte goed gewasschen en 'zoo'n kind kan zich niet vuil maken; ik zoude niet weten, wat al dat geplas beduidt; het is goed om zoo'n schaaap rheumatiek te maken'. En van wasschen is van nu af aan geen sprake meer. Alleen des Zondags krijgt het kind schoon ondergoed.

Schreeuwt het kind, dan:

de flesch, en helpt dit niet, dan eene prop in den mond geduwd. De dot bestaat uit een lapje katoen of linnen, waarin de moeder een stukje uitgekauwd brood met moutsuiker doet; daaromheen wordt vervolgens het lapje geslagen, dat daarna met een draad vastgebonden wordt. Zulk een moorddadig ding draagt den naam van Keesje, dotje, poppie of lurkie.

Reiniging

Driemaal daags wordt het kind losgemaakt en krijgt een schoonen doek, d.i. eene uitgespoelde en bij de kachel opgedroogde luier. De moeder neemt vooraf

een mond vol koud water en spuwt, nadat ze van het ontkleede kind de billen naar boven heeft gehouden, daarop den inhoud van haar mond uit en droogt daarna het onderlijf af. De vuile luiers worden onder de wieg gelegd.

Het inroepen van geneeskundige hulp

De moeder zegt: 'Ja, alle kinderen (die dotten hadden) krijgen de spruw en kinderen kunnen niet zeggen wat hun scheelt, maar dat zie ik wel: de flesch wil hij niet hebben, en daarom zal ik net doen, zoals moeder deed, en pap geven; en dan, om hem zoet te houden, een 'fikkie'.

De dokter (meester, zooals ze zeggen) willen wij maar in huis laten. De kosten kunnen wij besparen; dat volk moet er toch ook maar naar raden'.

Verdere gevolgen en uitkomst

Het kind vermindert sterk; krijgt geheel het uitzicht van een oud mannetje en de huid wordt dor; de voetjes worden dik, evenals de buik. Het heeft altijd diarrhee, trappelt zonder ophouden en altijd hoort men het schreeuwen, dat soms eens afgewisseld wordt door den uitroep van vader: 'Ik wou, dat je de kraai schoot,' of door eene verzuchting van moeder, die zegt: 'Och lammetje, ik wou dat onze Lieve Heer je maar haalde! Want ik kan dat geblaer niet uithouden!'

Tegen verwachting, is nog één van de drie tot de zesde maand in het leven gebleven.

Na de zesde maand

Nu uit den pot meeën; evenals vader en moeder, aardappelen met boerenkool, rapen, bieten, enz. Alles wordt eerst door moeder tot een deeg gekauwd en dan, met haar speeksel, het kind ingepropt.

Luchtgenot en eindresultaat

Het kind is, alleen om gedoopt te worden, eens buiten de deur geweest en is sedert dien dag steeds in de woonkamer met haar bedorven lucht te vinden.

Van de vijf, die onder deze omstandigheden de zes maanden waren te boven gekomen, zijn er, eer het eerste levensjaar geheel verlopen is, nog twee gestorven.

Rijken

Voeding

De meeste moeders in dezen stand zoogen haar kind: en als nu enkele malen dat zoogen ondoenlijk is, dan wordt er gewoonlijk eene vaste min en is deze niet te krijgen, dan eene loopmin genomen.

Wanneer het kind schreit en men geene min heeft, dan krijgt dat kind melk van eene jonge koe, die twee kalveren heeft gehad; van die melk neemt men één deel en doet er drie deelen warm water met wat

broodsuiker bij. Om den anderen dag wordt eene schoone flesch genomen.

Verzorging

Het kind blijft zes weken aan de zorg van die baker toevertrouwd en daarna aan die der moeder, die zich geheel aan het kind kan wijden en buitendien nog hulp van eene kinderjuffrouw heeft.

Het kind wordt driemaal in de week geheel uitgekled en dan óf in een badje van lauw water gezet óf van onderen tot boven gewasschen. Het krijgt even zoo-veel malen schoon ondergoed aan.

Schreeuwt het kind, dan:

krijgt het de borst en helpt dit niet dan wordt er naar de oorzaak van het schreeuwen zorgvuldig onderzoek gedaan; en kunnen moeder en baker geen reden voor het schreien vinden, dan roept men geneeskundigen raad in.

Reiniging

Zoo dikwijls als men denkt, dat het kind een schoonen doek noodig heeft, krijgt het dien. Het wordt vooraf met eene spons met koud water gewasschen en goed afgedroogd, waarna het onderlijf met stuifpoeder bestrooid wordt. Is het kindje weer ingebakerd, dan worden de vuile luiers buiten de kamer, in de gang, neergelegd.

Het inroepen van geneeskundige hulp

Huilt het kind bovenmate, dan wordt dadelijk de dokter gehaald, 'want', zegt de moeder 'wij kunnen niet beoordelen wat er aan hapert en daarom liever iemand geroepen, die er meer van weet dan wij'.

Verdere gevolgen en uitkomst

Het kind groeit als kool en is de lust en de ziel van het leven der ouders; en bij de minste stoornis is het aandoenlijk om dat zwoegen en tobben, zoowel van den vader als van de moeder, te zien.

Tegen verwachting, is evenwel één van de twintig onder die zorg bezweken.

Na de zesde maand

Nog altijd de borst; van tijd tot tijd laat men het op een korstje wittebrood sabbelen, en 's middags probeert men om het wat bouillon te geven, met een weinig fijngemaakte bloemkool, worteltjes, of iets van dien aard.

Luchtgenot en eindresultaat

Het kind komt vanaf de derde week, of, indien het zomer is, reeds veel vroeger, dagelijks in de buitenlucht; met zulk een heerlijk gevolg, dat (gemiddeld) van de vijf kinderen, die de zesde maand beleefden, er niet één beneden het jaar gestorven is. (uit: J.A. Verdoorn, Volksgezondheid, p. 190-195)

2. Zuigelingenbescherming

In 1908 werd de Nederlandse Bond ter Bescherming van Zuigelingen opgericht. Deze Bond probeerde de verzorging van baby's te verbeteren. Enkele punten uit het programma van de Bond:

- het voorbereiden, beramen en ondersteunen van pogingen om zowel door particulier initiatief als door middel van wetgeving voor de nodige en bereikbare rust tijdens de zwangerschap en de eerste tijd na de bevalling te zorgen.
- het bevorderen van borstvoeding van zuigelingen.
- het voorbereiden, beramen en ondersteunen van maatregelen tot oprichting van consultatie-bureaus voor zuigelingenvoedsel.
- het bestrijden van de uit de levensverzekering en begrafenisverzekering van zeer jonge kinderen voortvloeiende misbruiken.

(naar: Het Kind, 9e jaargang, 7 nov. 1908)

3. 'Het kerkhof is ons gunstig gezind geweest'

Tijdgenoten waren geschokt door de on gevoeligheid waarmee arbeiders op de dood van hun kinderen reageerden. Burgers werden door opmerkingen als 'het kerkhof is ons gunstig gezind geweest' tot de overtuiging gebracht dat de arbeiders niet van hun kinderen hielden.

Zo hadden rond 1870 artsen rapporten uitgebracht waarin de beschuldiging werd geuit dat arbeidersouders hun kinderen opzettelijk verwaarloosden om bij hun overlijden een uitkering uit het begrafenisfonds te ontvangen.

Dr. Godefroi uit Den Bosch schreef: 'menig kind wordt, om de zachtste term te bezigen, verwaarloosd, om enige nietige guldens die het ouderpaar bij zijn dood ontvangt. Er zijn ouders, die zich bij de dood van hun kind best weten te troosten met het denkbeeld, "een engeltje in de Hemel, veel last en een eter minder. Vooral als na de begrafenis nog enige guldens overschieten".'

In 1890 werd door middel van een enquête onderzocht of dit waar was. De enquête commissie kwam tot de conclusie dat de beschuldigingen niet bewezen waren. Slechte verzorging van de kinderen werd volgens de commissie veroorzaakt door armoede, onkunde en onverschilligheid, niet door 'speculeren op de centen van de bus'.

Het verzekeren van kinderen was meestal de enige manier om een 'nette' begrafenis mogelijk te maken. Het uitgekeerde bedrag dekte niet veel meer dan de kosten van een begrafenis en wat bijkomende uitgaven. Kinderen die niet verzekerd waren konden een begrafenis 'van de armen'

krijgen, en dat was een schande die de ouders zoveel mogelijk trachtten te vermijden.

Aan het einde van de negentiende eeuw werden regelmatig enquêtes gehouden naar de toestand van de arbeidersbevolking. In die enquêtes komt vaak naar voren dat ouders veel verdriet hadden van de dood van een kind. Wel ging dat verdriet waarschijnlijk nogal eens gepaard met een gevoel van opluchting. En in ieder geval was het verlies van één of meer kinderen zo normaal, dat het gelaten werd ondergaan als een lot waarin men alleen maar kon berusten. Arbeidersouders aanvaardden de dood van hun kinderen als een onvermijdelijkheid, hetgeen door de burgerij als een onbegrijpelijke ongevoeligheid werd gezien.

(naar: A. de Regt, De vorming, p. 41 en 42 en Th. van Tijn, Op de drempel, p. 144)

A. Baby's

1. Wat worden in respectievelijk bron 1, bron 2 en bron 3 als de belangrijkste oorzaken van de zuigelingensterfte beschouwd? (voor een goed begrip van het eerste punt uit het programma van de Nederlandse Bond ter Bescherming van Zuigelingen is het nuttig, alvast de tekst 'Gij zijt beesten' te lezen: Deel 3, C 2.)
2. Wat waren nu volgens jou de belangrijkste oorzaken van de zuigelingensterfte?
3. Hielden arbeidersouders van rond de eeuwwisseling minder van hun kinderen dan ouders uit de burgerij? (of ouders

van tegenwoordig). Beargumenteer je antwoord.

4. Het probleem van de zuigelingensterfte is nog steeds actueel, vooral in de Derde Wereld. Probeer hierover gegevens te verzamelen. Denk hierbij aan het gebruik van instant babyvoeding. Je zou deze gegevens kunnen verwerken door een aangepaste, eigentijdse versie te maken van het programma van de Nederlandse Bond ter Bescherming van Zuigelingen.
5. Een rollenspel: de leden van de enquêtecommissie bezoeken een arbeidersgezin om uit te vinden of er misbruik wordt gemaakt van het begrafenisfonds.

5. Bedstede in de Goudsbloemstraat te Amsterdam, ± 1906.

BOFFJES
Naar een negatief van W.L. Greve.

6. Foto uit 1906.

B. Kinderen van 2 tot 12

Arbeiderswoningen waren zo klein, dat niets voor de kinderen verborgen bleef. Meestal moesten ze zichzelf zien te redden. Van jongs af aan hielpen ze in de huishouding en leverden ze een bijdrage aan het gezinsinkomen. Voor spelen en leren bleef niet veel tijd over. Je zou ze 'volwassenen in zakformaat' kunnen noemen.

1. Kinderbewaarplaatsen

Er bestond een crèche te Scheveningen. De kinderen die er werden aangetroffen, waren 2 jaar of jonger. In een kamer van 5 bij 4 meter en nog geen 2 meter hoog waren ongeveer 30 kinderen bijeen toen het bezoek werd gebracht. Ze zaten op lage banken, dicht open, met hoeden, petten, mantels, doeken en jassen aan. Plaats om de kleren op te bergen was er niet. De 'troep' was geflankeerd door enige tafelstoelen met de jongste leerlingen erin.

Twee lage raampjes verspreidden een weinig licht. De bezigheden waren: het zingen van godsdienstige liederen, vertellen en bij mooi weer een wandeling op een klein plaatsje. Boterhammen worden meegebracht. De vrouw die de inrichting houdt verschaft om 12 uur een kopje drinken. Die vrouw is een weduwe, een van haar

dochteren helpt haar terwijl de andere voor de huishouding zorgt. Voor de gezonde kinderen van ongeveer 3 jaar ontvangt zij 12½ cent per week, voor zeer kleine en zeer zwakke kinderen 10 cent per dag.

De crèche te Nijmegen neemt kinderen op van 4 weken tot 3 jaar oud. Voor één kind wordt per dag 10 cent betaald, per halve dag 7 cent. Zogende moeders, die haar kinderen komen voeden, betalen per kind 5 cent per dag. De crèche is mede op aandringen van de commissie tegen het schoolverzuim opgericht. Zij ontvangt per jaar f 300,— gemeentesubsidie, f 350,— vaste jaarlijkse contributies en nu en dan giften ineens. In het door haar gehuurde perceel is een voorkamer (speelvertrek), een achterkamer met alfoon (slaapvertrek) een waranda en een tuintje. De leiding berust bij een directrice, bijgestaan door een helpster. De directrice geniet f 5,— per week, plus vrije woning, de kost en f 25,— als wasgeld. Een geneesheer, Dr. van Alphen, komt dagelijks de crèche bezoeken. Gemiddeld worden 13 tot 16 kinderen per dag opgenomen; zij worden gewassen, gebaad, gevoed en gereinigd. Groteren worden met speelgoed bezig gehouden.

(uit: Rapport Gemengde Commissie voor Onderwijsbelangen, Amsterdam 1906)

2. Nooit een stuk speelgoed

In de Gouvernestraat bracht ik dus mijn eerste levensjaren door; op de stoepen, in de hofjes en in de goten vond ik mijn speelplek. Ik herinner me niet in die tijd ooit een stuk speelgoed te hebben bezeten. Mijn speelgenoten waren de armoekindertjes uit de buurt, die al evenmin als ik zelf door het leven werden verwend. Mijn oudste herinnering is verbonden aan... mijn eerste vechtpartij!

(uit: Louis de Visser, Herinneringen, p. 17)

3. Koffieverlezen en tabakstrippen

Bij het zogenaamde 'koffieverlezen' dat is het sorteren van koffiebonen, was de verdienste zeer gering. Per zak van 70 kilo werd 50 cent sorteerloos betaald. Voor het sorteren van één zak was, indien de huisgenoten meehielpen, 10 tot 15 uur nodig. Op deze wijze bedroeg het uurloon nauwelijks 4 cent; wanneer de bonen erg vuil waren, nog geen 2 cent.

1910 Koffiebonen verlezten te 's Hertogenbosch

	jongens	meisjes
4-10 jaar	3	18
10-11 jaar	5	16
12-16 jaar	5	20

1910 tabak strippen te 's Hertogenbosch

	jongens	meisjes
4-10 jaar	24	16
10-11 jaar	10	7
12-16 jaar	16	7

In werkelijkheid moet het aantal meewerkende kinderen veel groter zijn geweest, omdat veel kinderarbeid werd verzwegen.

(naar: Franssen, De bossche arbeider, p. 130, 155)

4. Kinderwet een misdaad?

Uit het onderhoud met de smid en loswerkman W. Ansing voorzitter van afdeling Amsterdam van de IJzer- en Metaalbewerkerbond, bleek ook weer eens overduidelijk, dat nog vele weerstanden overwonnen moesten worden. Op een vraag of de ouders de wet van 1874 op de kinderarbeid als een misdaad beschouwden, antwoordde hij: 'sommigen doen dat'. Het onderhoud ging als volgt verder.

Vraag: Dus er zijn lieden, die het als een misdaad beschouwen dat zij hunne kinderen vóór hun twaalfde jaar niet mogen afbeulen?

Antwoord: Er zijn er die, wanneer het niet verboden was, hun kinderen desnoods op hun achtste jaar naar de fabriek zouden sturen, om zodoende een gulden of een halve gulden, die zij maar al te goed kunnen gebruiken, meer te ontvangen.

8. In het 'kinderwetje' van Van Houten werd loonarbeid verboden voor kinderen beneden twaalf jaar, behalve bij huiselijke diensten en veldarbeid. Pas in 1889 werd een speciale arbeidsinspectie ingesteld voor de controle op de naleving van de wet.

Lieve Sinterklaas....!

Zes kinderliedjes, ongedragen aan 't Congres van Kinderbescherming, 13 Dec. '12.

1. Bloemenmaakstertje.

„Ik maak m'n bloemen gedwee en stil
En rangschik steel bij stelen,
Toch steekt m'n rug en heeft m'n hand,
En zou 'k zoo graag in 't groene land
Met echte bloemen spelen....!”

2. Boodschaplooptertje.

„Ik ben 'n kind, van God bemind....
En 'k weet, dat 'k niet mag klagen —
Alleen.... mocht Sinterklaas z'n knecht,
Die niet zoo kwaad is als men zegt,
M'n vracht één keertje dragen!”

3. Huisloofje.

„Als Sinterklaas 'reis vragen kwam
Wat 'k hebben wou of lusten —
Ik zei: „Ach Sint — de wasch is zwaar,
'k Voel me zoo dikwijls moe en naar,
Laat 'm eens een dagje.... rusten!”

4. Armoekindje.

„Sinterklaas, goed heilig man, trek je beste tabberd an,
Wanneer je bij ons komen wil,
Want 't is hier arm'lijk, vuil en kil,
Maar als je komt, met Zwarte Piet....
Ach Sinterklaas — je komt toch niet!”

7. De keerzijde van het Sinterklaasfeest, december 1913.

Vraag: Dat zijn toch slechte en onverstandige ouders, die voor geld een kind van acht jaar zouden vernielen?

Antwoord: Ja, zoals wij hier zitten hebt u volkomen gelijk, maar men moet rekening houden met de honger der mensen. Die doet alles vergeten: menselijkheid en recht.

(Enquête naar de toestand van fabrieken

en werkplaatsen, 1887. Uit: J. Vleggeert, Kinderarbeid, p. 98)

5. Schoolverzuim

Absoluut schoolverzuim: het percentage kinderen tussen 6 en 12 jaar, dat niet als leerling bij een lagere school was ingeschreven.

	jongens
1895	8,5%
1900	8%
1905	4,5%

	meisjes
1895	10,5%
1900	10%
1905	6,5%

(uit: Dasberg en Jansing, Meer kennis, p. 48, 73)

6. Meisjes: breien breien breien

Meisjes kregen al op heel jonge leeftijd een taak in het huishouden. Als de moeder buitenshuis werkte, rustte het huishouden vaak voor een groot gedeelte op het oudste dochttertje, ook als die nog leerplichtig

STAATSBLAD

VAN HET

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

(N°. 111.)

WET van den 7den Juli 1900, houdende bepalingen tot regeling van den leerplicht.

Artikel 1.

Ouders, voogden en anderen, krachtens wet of overeenkomst met de verzorging van kinderen belast, zijn verplicht, voor zoover die kinderen bij hen, in de inrichting onder hun beheer of met hen bij anderen inwonen, zorg te dragen, dat aan die kinderen gedurende den tijd en overeenkomstig de regelen, in deze wet gesteld, voldoende lager onderwijs wordt verstrekt.

Deze verplichting wordt door hen nageleefd:

1°. of door te zorgen, dat het kind als leerling op eene lagere school wordt geplaatst en dat het die school geregeld bezoekt:

2°. of door aan het kind huisonderwijs te verstrekken of te doen verstrekken.

Artikel 3.

De verplichting om, voor zoover aan schoolonderwijs de voorkeur gegeven wordt, te zorgen, dat het kind op eene lagere school wordt geplaatst, vangt aan uiterlijk, zoodra het den leeftijd van zeven jaren heeft bereikt.

Deze verplichting eindigt, zoodra het kind zes jaren leerling eener lagere school is geweest en het alle klassen doorloopen heeft.

was. Maar ook als de moeder niet werkte, was er voor de meisjes van alles te doen. 'Bij onderzoek op school bleek dat alle meisjes, geen enkele uitgezonderd, vóór, tussen en na schooltijd huishoudelijke werkzaamheden verrichtten...' rapporteerde een onderwijzer in het in 1913 gehouden onderzoek naar kinderarbeid. En een ander, en hierin stond hij niet alleen: 'En verder moeten de meisjes breien breien breien'.

Schoolverzuim van meisjes op wasdag en op zaterdag was opvallend hoog. Meisjes werden ook meer dan jongens thuis gehouden om op jongere broertjes en zusjes te passen.

(uit: A. de Regt: Vorming, p. 46-47)

7. Jongens: venten in de broodwijk

Op bijna 7-jarige leeftijd bezocht ik voor het eerst de openbare lagere school. Ik behoorde tot de goede leerlingen en kon tot in de vijfde klasse steeds met glans de overgang naar een volgende klasse meemaken. In de vijfde klasse werd dit evenwel anders. Ik was toen elf jaar en kreeg

9. Leerplichtwet, 1900.

tussen schooltijd mijn eerste patroon. Mijn werkgever was brood- en koekbakker en iedere morgen om zes uur, ook zondags, moest ik aanwezig zijn om eerst in de bakkerij te helpen en daarna een broodwijk af te venten. Ik kwam dan om half negen of dikwijls nog later terug en moest dan haastig mijn brood naar binnen werken om op tijd in school te zijn. Ik was dan evenwel zeer vermoeid en moest mij dubbel inspannen om het onderwijs te volgen. Soms gebeurde het zelfs dat, als de onderwijzer mij eens iets vroeg, ik plotseling opschrikte en in het geheel niet wist waarover hij het had.

's Middags tussen 12 en 2 uur moest ik weer helpen in de bakkerij en in de vakanties was ik er de hele dag. Veel bezwaar daartegen had ik evenwel niet. Ik wist dat de 60 cent die ik verdiende door mijn moeder zeer goed konden worden gebruikt en daarom was het toch te doen.

Intussen ging het met mijn onderwijs niet

schitterend. Toen de vijfde klas was doorlopen, had het hoofd der school met mijn onderwijzer een ernstig dispuut over de vraag of ik al of niet mocht overgaan. Even daarna vertelde de onderwijzer mij dit, doch voegde eraan toe, dat hij het had gewonnen en dat ik over zou gaan. Toch was ik er hevig van geschrokken, dat het reeds zoover met mij was gekomen, dat ik nog maar net op het kantje bevorderd kon worden. Maar ook in de zesde klasse behoorde ik niet tot de goede leerlingen. Met angst ging ik dan ook de tijd tegemoet dat ik de school zou moeten verlaten, daar het voor mij reeds zeker was, dat ik niet met een loffelijk getuigschrift zou worden ontslagen. Dit hinderde mij en daarover peinsde ik elke dag. Alle jongens waren toch zo trots op dit getuigschrift en zou ik het nu zonder dat moeten redden?

Op een zekere avond trok ik de stoute schoenen aan en verzocht mijn ouders nog een jaar op school te mogen blijven. Tot mijn vreugde werd dit toegestaan en zo kon ik nog een zevende leerjaar doormaken, waarna ik met het getuigschrift, dat ik zozeer had gewenst, van de school werd ontslagen.

Het leven dat ik nu op bijna 14-jarige leeftijd achter mij had, was somber en eentonig in zijn narijheid geweest. Van eens uitgaan met mijn ouders, naar bos of strand, zoals dit mijn vriendjes toch wel eens deden, was nooit iets gekomen. Ook aan de reisjes, die de onderwijzer wel eens met de klas maakte, op woensdag- of zaterdagmiddag, door de polder, om de kinderen in kennis te brengen met alles wat in de natuur leeft, kon ik nooit deelnemen. Ik moest dan immers in dienst zijn van mijn patroon! Slechts eenmaal heb ik mogen delen in zulk een genot. Dit was met de tentoonstelling te Amsterdam in 1895. Onze onderwijzer ging die met de leerlingen bezoeken en toen ben ik meegevoerd. Deze dag vergeet ik nooit.

(uit: Ankersmit, Arbeiderslevens, p. 54, 55)

C. Jongeren van 12 tot 16

Als de kinderen van de lagere school afkwamen moesten ze geld gaan verdienen. Dit was voor het gezin financieel de beste tijd. Maar hoe stond het met de ontplooiingskansen van de jeugd?

1. 'Ik heb kinderen, geen kostgangers'

Wanneer kinderen op hun twaalfde jaar gingen werken, was het normaal dat zij hun gehele loon thuis afdroegen en hoogstens een paar 'snoepcenten' kregen. Naarmate ze ouder werden en meer gingen verdienen, werd hun bijdrage aan het gezinsinkomen groter. Dit was de periode waarin het gezin het financieel wat ruimer

kreeg: een gezin met een aantal verdienende kinderen had het beter dan in de jaren daarvoor en zou het daarna ook nooit meer zo goed krijgen. 'Toen ik nog bij mijn ouders thuis was, moesten alle verdiensten worden afgegeven. Ik heb kinderen, zei mijn vader altijd, geen kostgangers'.

Maar steeds vaker kwam het voor dat jongeren een groot gedeelte van hun loon zelf hielden en aan hun ouders 'kostgeld' betaalden. De financiële afhankelijkheid van ouders van hun opgroeiende kinderen deed hen vaak toegeven, vooral wanneer jongeren dreigden het huis te verlaten en ergens anders in de kost te gaan. Hiertoe waren ook mogelijkheden, omdat veel arbeidsvrouwen met het houden van kostgangers iets probeerden bij te verdienen.

(uit: A. de Regt, Vorming, p. 51)

2. De ontgoocheling

Toen ik van school kwam, werd er juist personeel gevraagd voor de Artillerie-Inrichtingen aan de Hembrug. Ik zelf stelde mij van deze fabrieken bijzonder veel voor en meende daar ook voor een of ander vak te kunnen worden opgeleid. Hier kwam nog bij dat hetgeen mijn ouders zich wijs hadden laten maken omtrent zulke rijksbetrekkingen, ook niet ongunstig klonk, zodat zij besloten mij daarheen te zenden. De ontgoocheling kwam later. Er bleek geen sprake van opleiding in enig beroep. Gaarne had ik toen weer weg gewild, om elders nog een vak te leren. Maar hiertegen rezen nu grote bezwaren. Door het loon dat ik daar ontving, en mede door het loon van mijn broer, was ons gezin in enigszins gunstiger omstandigheden gekomen. Het was zeker dat, indien ik als leerling ergens anders ging werken, dit van grote nadelige invloed zou zijn op de gezinsinkomsten en dat was, gezien de toestand die wij maar net even te boven waren gekomen, van voldoende afschrikwekkende kracht om verder niet aan een verandering van werkkring te denken. Zo ben ik dus opgegroeid tot een gewone rijkswerkman, zonder enige bijzondere vakkennis.

(uit: Ankersmit, Arbeiderslevens, p. 54, 55)

3. 'Jij gaat naaien leren'

Doorleren na de lagere school was er voor een meisje niet bij. Een arbeidersgezin kon zich dat gewoon niet permitteren. Voor een uitzonderlijk begaafde jongen werd nog wel eens een uitzondering gemaakt, maar voor een meisje was daar geen sprake van.

Dit betekende dat ze een baan moest gaan zoeken. In het milieu van de geschoolde arbeidersklasse leefde sterk het idee dat een meisje een vak moest leren waar ze later nog wat aan zou hebben. Je kon immers nooit weten.

'En toen moest ik een vak leren en dat was naaien. Dit moest van mijn moeder, want ze zei altijd: Je weet nooit wat je in je leven kan gebeuren maar een naaister is altijd nodig. Moeder zei: Jij gaat naaien leren, want dat is de eerste verdienste en dan kan je zelf naderhand je kleren maken en je kan mij ook helpen'.

Naast de 48-urige werkdag op atelier moest elk meisje thuis meehelpen. Dat was alles bij elkaar een zware weektaak, zeker wanneer ze één van de oudsten in een groot gezin was. Het loon werd thuis afgedragen. In ruil daarvoor kregen de meesten een klein beetje zakgeld. Daarvan gingen ze op zaterdagavond dansen in één van de vele dansgelegenheden die de stad toen kende.

Wanneer ze verloofd was, mocht ze meestal een groter deel zelf houden om voor een uitzet te kunnen sparen. Getrouwd werd er pas wanneer er genoeg gespaard was en dat kon jaren duren; een verlovingsstijd van vier of vijf jaar was heel gewoon.

(naar: N. Bakker, naaisters, p. 46-47)

10. Naaiatelier, begin 20e eeuw.

B en C: Kinderen en jongeren

1. Wat zijn volgens jou de 'rechten van het kind'?

Toets de gegevens over het kinderleven van rond 1900 aan jouw lijstje van kinderrechten.

2. Wat was het verband tussen kinderwet en leerplichtwet? Welke argumenten werden tegen deze wetten gebruikt door

- a. arbeidersouders
- b. werkgevers?

Er waren ook werkgevers die juist vóór deze wetten waren. Wat zullen hun argumenten zijn geweest?

3. In hoeverre beantwoordden kinderwet en leerplichtwet aan de bedoeling? Geef voorbeelden uit de teksten!

4. Welke overwegingen speelden een rol bij de beroepskeuze van jongeren?

5. Welke verschillen tussen jongensopvoeding en meisjesopvoeding ben je in de teksten tegengekomen? Kun je die verschillen verklaren?

6. Je kunt verschillende fasen onderscheiden in de cyclus van het gezin rond 1900:

- een pasgetrouwd echtpaar
- een gezin met kleine kinderen
- een gezin met schoolgaande kinderen
- een gezin met werkende jongeren
- een ouder echtpaar waarvan de kinderen uit huis zijn.

Werk deze cyclus verder uit door van iedere fase een korte karakteristiek te geven. Let vooral op de financiële mogelijkheden en de huisvesting van het gezin.

7. Waren de arbeiderskinderen van rond de eeuwwisseling inderdaad 'volwassenen in zakformaat'? Probeer eerst te definiëren wat je onder 'volwassenheid' verstaat.

Maak vervolgens een vergelijking tussen \pm 1900 en nu. Zijn kinderen van tegenwoordig 'kinderlijker'?

8. Hoe is de leerplicht tegenwoordig geregeld? Vind je dat de leerplicht nog moet worden verlengd of vind je dat het korter moet? Over dit probleem kun je een klassec Discussie houden.

9. Komt kinderarbeid tegenwoordig nog voor in Nederland? Wat is je oordeel hierover? Maak een vergelijking met de toestand van rond de eeuwwisseling.

Reproductie, van Leer, Amsterdam

11. Veel arbeid komt niet in de statistieken voor. Bijvoorbeeld het houden van kostgangers, het thuis koffiebonen uitzoeken, thuis tabakstrippen of het handeldrijven op straat met allerlei koopwaar. Dit is een Amsterdamse snoeptafel - 1908.

Deel 3: Vrouwenarbeid

A. Statistische gegevens

Een lijst met cijfers: saaier kan haast niet. Toch kun je door middel van deze cijfers heel veel ontdekken. Bij het woord arbeid ben je geneigd alleen te denken aan het uitoefenen van een beroep waarmee je geld kunt verdienen. Maar iedereen zal het er mee eens zijn dat het opvoeden van kinderen en het doen van de huishouding ook arbeid is. Arbeid die meestal door vrouwen wordt gedaan.

Voor haar waren (en zijn) er dan ook twee soorten arbeid: thuis en buitenshuis, betaald en onbetaald. Die twee soorten hebben alles met elkaar te maken. Het zijn voor vrouwen twee kanten van dezelfde medaille. Waarom? Zelfs op grond van deze statistische gegevens kun je daarover al enkele uitspraken doen.

A. Statistische gegevens

1. Bereken:

– hoeveel procent van de vrouwelijke bevolking een beroep had
– hoeveel procent van de werkende vrouwen gehuwd was en hoeveel procent ongehuwd

– hoeveel procent van de totale beroepsbevolking uit gehuwde vrouwen bestond. Welke conclusie kun je trekken uit deze berekeningen?

2. In welke sectoren vind je relatief de meeste gehuwde vrouwen en in welke sector vind je relatief de meeste ongehuwde vrouwen? Kun je dit verschijnsel verklaren?

3. Bereken:

– hoeveel procent van de personen die in de 'huiselijke diensten' werken uit mannen bestaat, hoeveel procent uit vrouwen
– hoeveel procent van de mensen die in de nijverheid werken uit mannen bestaat, hoeveel procent uit vrouwen
– hoeveel procent van de mensen die in de textiel- en kledingnijverheid werken uit mannen bestaat, hoeveel procent uit vrouwen.

4. In welke beroepen of sectoren vind je relatief veel vrouwen?

Probeer te verklaren waarom je dat verschijnsel juist in die beroepen of sectoren vindt.

5. Probeer nu enkele uitspraken te doen over de vraag waarom voor vrouwen huishoudelijke arbeid en loonarbeid alles met elkaar te maken hadden.

6. Verzamel statistische gegevens over vrouwenarbeid tegenwoordig. Vergelijk deze gegevens met de cijfers uit 1889.

Probeer de overeenkomsten en verschillen te verklaren.

a. Algemeen

totale bevolking	5.104.137
totale beroepsbevolking	1.930.706
totale vrouwelijke bevolking boven de 15	1.650.565
totale vrouwelijke beroepsbevolking	433.548
totaal aantal werkende gehuwde vrouwen	97.903

b. Omvang vrouwenarbeid in de landbouw

totaal aantal personen, werkzaam in de landbouw	578.278
totaal aantal vrouwen, werkzaam in de landbouw	79.584
aantal gehuwde vrouwen	28.251

c. Omvang vrouwenarbeid in de handel (b.v. winkels)

totaal aantal personen	186.110
totaal aantal vrouwen	39.181
aantal gehuwde vrouwen	24.978

d. Omvang vrouwenarbeid in de nijverheid

totaal aantal personen in de nijverheid	650.574
– hiervan zijn werkzaam in de textiel- en kleding	140.053
totaal aantal vrouwen	87.174
– hiervan zijn werkzaam in de textiel en kleding	70.094
totaal aantal gehuwde vrouwen	17.109

e. Omvang vrouwenarbeid in de huiselijke diensten

totaal aantal personen, werkzaam in de huiselijke diensten	197.511
totaal aantal vrouwen	189.581
aantal gehuwde vrouwen	16.329

(De volkstelling en beroepentelling van 1899. Uit: Blok e.a., Vrouwen, p. 112-116)

B. Werkende meisjes

Veel meisjes werden dienstbode of 'meid'. Dat was een zwaar, slecht betaald beroep. In de fabriek kon je meer verdienen. Waarom zou je dan meid worden?

1. Werklijst van de werkmeid

We kennen geen slaafscher leven dan dat van de dienstmeisjes. De mannen en vrouwen, die naar fabrieken en werkplaatsen gaan, moeten den langen, langen dag hard werken voor een hongerloon, maar na afloop daarvan zijn ze tenminste vrij. De dienstmeisjes echter zijn nooit vrij. Ze mogen al blij zijn als ze om de 14 dagen een halven dag 'uit' mogen. Ze zijn slavinnen in den volsten zin des woords en dat in den regel op jeugdigen leeftijd, als alles dringt om te leven, te genieten.

Schandelijk is het, dat onze meisjes worden afgebeeld door luie 'mevrouwen' en knibbige oudste dochter des huizes.

O, wie weet hoevele zuchten daar niet dag aan opstijgen uit de kelders en zolderkamertjes der arme dienstmeisjes!

Om eens te laten zien wat zoo'n dienstmeisje al te doen heeft, laten we hier een werklijst volgen blijkbaar opgemaakt door een 'mevrouw', die ons toevallig in handen kwam (d.w.z. de mevrouw niet, maar de werklijst).

12. Dienstmeisje.

Dagelijkse werkzaamheden

6 Uur opstaan 's zomers, half zeven 's winters, voor het naar beneden gaan bed afhalen en waschtafel en pot schoonmaken, het allereerst de kinderspeelkamer stoffen en nat opnemen, terwijl het raam openstaat, dan de kamer van mijnheer flink vegen en overall goed stof afnemen, kledjes uitslaan, ook het balkon stoffen, vooral de stoelen verschuiven met vegen.

Salonkachel uithalen en vullen als die gebruikt is en stof afnemen.

Om 8 uur schoenen poetsen, bij het kamerstoffen ook de lampen afstoffen en spiegels.

Na het ontbijt de bedden afhalen op de slaapkamer, matrassen goed omkeeren en laten luchten, dan de kinderslaapkamer vegen, kleine kledjes uitslaan, vloer met een natte doek afnemen en de stof afnemen, dan de slaapkamer verder in orde brengen, bedden netjes opmaken, vegen en stof afnemen, de waschtafel vooral netjes schoonmaken, neem daarvoor altijd een kannetje warm water, ook de potten goed uitspoelen.

Dan de meidenkamer, bedden opmaken en stoffen, de trappen en gang vegen en stoffen, de badkamer opruimen.

Half een: koffie klaar zetten, na de koffie afnemen, het zilver- en glaswerk niet in de keuken afwassen, goed kokende zeepsop om het zilver om te wassen, het glaswerk in ander water afwassen.

Zorg dat ge er 's middags netjes uit ziet om te dekken, vooral zorgen dat alles netjes op tafel is, zorgen dat de karaffen goed schoon zijn.

Wees zelf altijd netjes gekleed met nette schort en vooral met het dienen moet alles zeer stil gedaan worden.

Na het eten afnemen, het tafelhoed netjes in de pers leggen, het zilver weder in goed warm zeepsop afwassen, goed afdrogen en dan voor ge opbergt met de zeemleerenlap nawrijven, ook het glaswerk en zilver weder in de eetkamer afwassen.

's Avonds op de slaapkamer licht opsteken en gordijnen dicht doen, vuile kommen uitgooien en met schoon water vullen, als er logés zijn ook zorgen voor schoone kommen en de gordijnen sluiten en licht opsteken, beneden in de kamer van mijnheer ook gordijnen dicht doen als het donker wordt en licht opsteken.

's Morgens om half acht moet ge komen wekken, gordijnen optrekken, kommen uitgooien, kachel oppoken en warm water en melk brengen, niet vergeten de aschbakken van de kachels 's morgens leeg te maken.

De brieven moeten altijd op een blaadje binnen gebracht worden, denk er ook aan zachtjes al het werk te doen, geen deuren hard dichtslaan, ge moet 's morgens ook

dadelijk de muts opzetten.

Werkzaamheden na het gewone werk

Maandag. De kinderspeelkamer geheel schoonmaken, glazen afnemen en alles wat er te doen is, de vloer natuurlijk nat afnemen, dan al het wollen goed wassen, eerst het goed wassen.

Dinsdag om de 14 dagen de trappen en al het houtwerk van boven naar beneden, de loopers uitkloppen, de andere keer trappen kleine beurt en dan alle lampen en spiegels goed schoonmaken.

Woensdag. Slaapkamer nat afnemen, dan het zilver poetsen, alles goed nazien.

Donderdag. Wasch tellen, kamer uithalen en schoonmaken met de keukenmeid, eerst gordijnen uitkloppen en in zakken doen, dan goed vegen, dan de gordijnen uitpakken en nog eens naborstelen, de meubels goed uitkloppen en naborstelen, dit vooral nooit in de kamer doen, maar buiten, de meubels goed boenen.

Vrijdag. Strijken, als er tijd over is de salonkachel schoonmaken, kasten nazien of andere kleinigheden die schoon gemaakt moeten worden.

Zaterdag. De slaapkamer nat afnemen, de waschtafels een goede beurt geven, alle kommen en potten met zeepsop afwassen, de karaffen goed schoonmaken. De badkamer schoonmaken, bad schuren, dan om de veertien dagen een keer de meidenkamer goed schoonmaken, de andere keer de zolder schoonmaken, alles goed afstoffen, het serretje ook eens in de week schoonmaken.

We laten hier ons werklijstje volgen, dat de werkmeid voor de afwisseling ook wel eens in toepassing kon brengen:

Werklijst voor de werkmeid, na het gewone werk

(voor zichzelf zorgen, met den vrijer uitgaan, de 'Voorwaarts' lezen enz.)

Maandag. Mevrouw 'n goede beurt geven met pook of tang, naar 'n verkiezing. Meneer item. De oudste kinderen er op wijzen, dat zij (de werkmeid) niets minder is dan zij zijn.

Dinsdag. De keukenmeid uiteenzetten wat de socialisten willen. Mevrouw nat afnemen met een niet al te zachten boender. Met behulp der keukenmeid meneer dwingen steenkool uit den kelder te halen en de kachels aan te maken, mevrouw de bedden laten afnemen.

Woensdag. De keukenmeid nogmaals het socialisme verklaren, ook het kindermeisje niet vergeten. Behandeling van meneer en mevrouw als onder Maandag.

Donderdag. Den vrijer, mitsgaders dien der keukenmeid bij zich noodigen. 't Plan beramen om de groote schoonmaak te beginnen.

Vrijdag. Met behulp van de keukenmeid, het kindermisje en de vrijers het heele stelletje, meneer, mevrouw en de jongens de straat opjagen.

Zaterdag. De roode vlag op het huis heischen. Gezamenlijk in den salon gaan zitten 'Voorwaarts' lezen.

Zondag. Rustdag.

Diensmeisjes, ge zult zeggen: dat is gekheid. Nu ja, maar dit is ernst:

Gij zijt kinderen van arbeiders, gij weet dus bij ondervinding wat het zeggen wil met een schraal weekloontje rond te moeten komen. Wat eten en drinken betreft hebt ge het nu beter dan vroeger, maar voor dat betere voedsel zijt ge uwe vrijheid kwijt. Wij socialisten nu willen én goed voedsel, goede kleeding, woning enz. én vrijheid. Dat kan beide. Verschillende menschen, mannen en vrouwen, ook dienstmeisjes, zien dat reeds in en strijden met ons mee.

Meisjes, gij allen die u nu kromt onder de grillen van een of ander rijk wijf, vereenigt u, strijdt met ons socialisten mede.

Wilt gij, dienstmeisjes van Gelderland, werkelijk verbetering van uw lot, wilt ge mee strijden voor brood en vrijheid, komt, vereenigt u dan.

Reeds zijn er verschillende dienstmeisjes in Gelderland, die het socialisme een goed hart toedragen. Komaan, helpt allen mee.

O; wat zouden die mevrouwen de pest in hebben, als gij u allen vereenigde.

(uit: 'Voorwaarts', een socialistisch weekblad uit Arnhem, 5 mei 1889.)

2. Dienstmeisje of fabrieksmeisje?

Een toekomstig dienstmeisje zei tegen een fabrieksmeisje:

'Ik wacht tot ik van school af ben en dan koop ik Dinsdags en Vrijdags zo'n blaadje voor twee centen, waar diensten in staan; je weet wel dat advertentieblaadje. Maar waarom ga jij ook niet liever dienen, dat is toch veel treffelijker dan op een fabriek?'

Een ander dienstmeisje zei:

'In een betrekking leer je met beschaafde mensen omgaan, terwijl in de fabriek ruwe taal gesproken wordt. Je komt zo nog eens ergens, je verblijft in andere kringen en je komt nog eens in een andere stad!'

Een werkgever uit Amersfoort:

'Wij hebben liever geen vrouwenarbeid op onze fabriek en dat heeft een reden, waarvan wij hopen dat dit alleen in deze plaats voorkomt: het lage zedelijke gehalte van de fabrieksmeisjes. Op de fabrieken werken meisjes die te verdelen zijn in twee categorieën: de ene categorie bestaat uit meisjes die van huishouden of nuttig handwerken geen flauw begrip hebben en de andere uit meisjes die liefst 's avonds vrij zijn en daarbij genoeg geld verdienen om een pantoffelparade te houden. Daarbij illustreren ze hoe gevaarlijk het is als jongens en meisjes tussen de 16 en de 20 samen in de fabriek werken zonder opvoeding in de meest eenvoudige zin. Als men Amersfoort in zijn schaduwzijde kon bestuderen zou men dit nog beter begrijpen.

(uit: S. Leydesdorff, *Verborgene arbeid*, p. 56 en 60 en H. Oosterhof, *Kaatje*, p. 5)

B. Werkende meisjes

1. Geef zoveel mogelijk kenmerken van het beroep van dienstbode.
2. Vergelijk het bestaan van een dienstbode met het leven van een fabrieksmeisje. Waaraan zou jij de voorkeur geven? Waarom?
3. Waarom zou het beroep van dienstbode als 'treffelijker' (dat wil zeggen fatsoenlijker) beschouwd zijn dan het beroep van fabrieksmeisje?
4. Probeer te verklaren waarom het beroep van dienstmeisje, zoals beschreven in de 'Werklijst van de werkmeid', nu verdwenen is.

TERSTOND GEVRAAGD
een flinke **Dienstbode**, niet onder de 18 jaar, voor dag en nacht. Haarlemmer Houttuinen 84.

Perfect Dagmeisje, niet ben. 17 jaar, met goede getuigen gevraagd. *Nassaukade 416, 1e étage, tegenover Leidschekade.*

Een flink DAGMEISJE gevraagd. Prinsengracht No. 148, 2e étage.

Gevraagd een net Dagmeisje, voor geheele dagen, genegen ook met een doos te loopen. Loon f 1.25 en volle kost. Adres Hemonystraat 34, 1e étage.

2 Commenssaals gevraagd, f 5 of f 1.25 p. w. 1e Laurierdwarsstraat 23, huis.

In een klein gezin wordt tegen Mei een flinke **Dienstbode** gevraagd. Adres Vijzelstraat 108, huis.

DIENSTBODE.

Gevraagd tegen 1 Mei in een klein gezin een **Dienstbode**, niet boven 20 jaar. Zich te vervoegen tusschen 1 en 2 uur, Nieuwe Keizersgracht 116, benedenhuis.

Er biedt zich aan een burger **Juffrouw**, voor een Winkel of assistentie in de huishouding, hoog salaris geen vereischte.

Br. fr., No. 901, Bureau *Fcho.*

Een Loopmeisje gevraagd, voor 's morgens; zich in persoon te vervoegen des middags na 2 uur. Adr. Elandsstraat 13, 1-maal bellen.

DAGMEISJE gevraagd.

Van Woustraat 42, huis.

Een net Jongmensch, onb. gedr., zag zich gaarne geplaatst als Leerling-Bediende, in een Sigarenmagazijn, beste get. kunn. overl. Br., lett. S.A.S., Kiosk Rembrandtplein.

Kleermakersknecht, zoo spoedig mogelijk gevraagd, om op de winkel te werken. Kinkerstr. 64.

13. *Advertenties ± 1890.*

C. Werkende moeders

In loondienst én de zorg voor een gezin: kan een vrouw dat combineren? Een actueel probleem.

Honderd jaar geleden werden vrouwen daar ook mee geconfronteerd. Met alle gevolgen vandien.

1. Een textielarbeidster aan het woord

Vraag: Waarin bestaat uw werk?

Antwoord: De effen stukken goed worden door mij bewerkt met een plaat en een hamer. Dat is heel zwaar werk. En als ik dat niet doe, dan moet ik de bloemen invullen, hetgeen geschiedt door kloppen met de hand. Dat werk doe ik nu, omdat ik van dat gewone, zware werk zo ziek ben geweest.

Vraag: Moet uw werk altijd staande worden verricht?

Antwoord: Ja, het goed moet op de plaat geklopt worden, de plaat moet verlegd worden en dan weer geklopt; dat kan niet zittende gebeuren. En dat bloemen invullen is wel lichter, maar men moet toch bij het blok staan.

Vraag: Beschrijf ons eens een dag uit uw leven toen uw kinderen nog klein waren.

Antwoord: 's Morgens om vier uur stond ik op, dan zorgde ik eerst voor het eten, dat dan in bed gezet werd. Dan maakte ik de kindertjes gereed en bracht die naar mijn moeder, een heel knappe vrouw, die ik omdat zij het ook niet missen kon, daarvoor drie gulden in de week moest betalen, zodat ik met mijn man maar zeven gulden over had. Wanneer ik dan om kwart over twaalfen weer thuis kwam, was mijn eerste zorg het eten op het vuur te warmen en de boel gauw wat op te knappen. Kwam ik dan 's avonds van de fabriek dan moest ik nog bij nacht en ontij gaan wassen en verstellen; vandaar dat mijn krachten mij ook geheel ontnomen zijn.

Vraag: Hoe laat gingt gij in de regel naar bed?

Meestal om één uur, ook wel later maar dan stond ik ook wel eens wat later op, maar nooit ná vijf uur, omdat ik precies om zes uur op de fabriek moest wezen en dan vóór die tijd mijn kinderen nog had op te knappen en over te brengen.

(Vraaggesprek uit 1890 met Johanna Hoogveld, 57 jaar. Uit: J. Giele, Arbeidersleven, p. 106-110)

2. Een werkgever: 'Gij zijt beesten'

Vraag: Als zij bevallen moeten, hebben zij zeker enige tijd vrij af?

Antwoord: Ja, maar zij krijgen geen geld.

Vraag: Dus dit beschouwt gij niet als een ziekte? Bij andere ziektes zei U immers dat zij wel hun loon ontvingen?

Antwoord: Ja, maar in dit geval gaat het niet. Dan zouden wij er wel een kamer met

minnen op na kunnen houden. Dat zijn zaken die ze zelf moeten weten.

Vraag: een week of drie, vier verdienen zij dus niets?

Antwoord: Drie weken? Enkele jaren geleden heb ik er zelfs gehad die twee dagen na de bevalling terugkwamen, zelfs de volgende morgen.

Vraag: En gij laat dit toe?

Antwoord: Ik heb gezegd: Gij zijt beesten.

Vraag: Maar ze niet weggezonden?

Antwoord: Nee, wat wilt ge? Dan hadden ze geen eten gehad.

(Vraaggesprek met een werkgever, 1887. Uit: S. Leydesdorff, Verborgene Arbeid, p. 64)

3. Noodzaak of luxe?

reden voor fabrieksarbeid	aantal	percenten
onvoldoende verdienste man	1239	23,6%
periodieke of geregelde werkloosheid van man	552	10,5%
man los werkman of werkloos	355	6,2%
man in gevangenis	15	0,3%
man in dienst	13	0,3%
man werkzoekend buitenslands	16	0,3%
man krankzinnig	18	0,4%
man ziekelijk	227	4,3%
man dronkaard	27	0,5%
onderhoud familielid	280	5,4%
geen kinderen	329	6,3%
om vooruit te komen/sparen	419	8,0%
schuld betalen	123	2,4%
huisinrichting na huwelijk	119	2,3%
dwang van patroon	61	1,2%
hulpverlening aan man/kind	82	1,6%
weduwe, gescheiden, verlaten vrouw	1029	19,6%
andere redenen	132	2,5%
onbekend	220	4,2%
	5256	

(uit: S. Leydesdorff, Verborgene arbeid, p. 57)

14. Fabrieksarbeidsters bij Verkade, 1901

4. Noodlottig voor het gezin?

Kan alzo van de fabrieksarbeid van vrouwen en meisjes in het algemeen niet veel goeds gezegd worden, in het bijzonder is de arbeid waar hij door gehuwde vrouwen verricht wordt, dikwijls noodlottig voor de gezinnen. Hoogst ongunstig wordt getuigd omtrent de toestand van die gezinnen, waarbij de huisvrouw zich buitenshuis met industriële arbeid bezighoudt.

Vol stof en vuil komt de vrouw thuis, zonder dat zij tijd heeft haar woning ordelijk en rein te houden, het eten naar behoren gereed te maken en de kleren te verstellen. De kinderen groeien verwaarloosd op. Het lijdt geen twijfel of de verdienste van de moeder strekt meer tot nadeel dan tot voordeel.

De vrouwen die altijd in de fabrieken werkzaam zijn geweest, kennen al heel weinig van het toebereiden van spijzen en weten niets om het huis aangenaam te maken, en 's avonds gaat de man naar de kroeg en daarmee is het uit.

(Conclusie van de enquêtecommissie, 1887. Uit: S. Leydesdorff, *Verborgen arbeid*, p. 62).

5. Tobben en zwoegen

Bij het beschouwen van de invloed van de fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen op het gezin, staat men tegenover tegenstrijdigheden, die het vormen van een oordeel moeilijk maken; de vrouwen gaan naar de fabriek ter wille van haar gezin en het gezinsleven lijdt er het meeste onder; zij werken om haar kinderen het nodige te geven en de kinderen missen daardoor de dagelijkse moederlijke zorg, waarzonder men zich een kind niet gelukkig kan denken. Het oordeel van de vrouwen zelf wordt gekenmerkt door dezelfde tegenstrijdigheden. Het kost soms moeite haar te bewegen zich vrij uit te spreken, daar zij vreesden door haar oordeel mede aanleiding te zullen zijn tot het beperken of het afschaffen van de gehuwde-vrouwenarbeid, maar als zij zich uitten, kwamen haar gevoelens bij het merendeel hierop neer: het is absoluut noodzakelijk, dat de gehuwde vrouw werkt, het zou een ramp zijn als het niet meer kon, maar de toestand is af te keuren.

Indien de man *f* 12,— zou kunnen verdienen zou men veel liever thuis blijven en voor gezin en kinderen zorgen, maar nu is dit onmogelijk.

Van de verdiensten van de man kan men de kinderen niet behoorlijk voeden en kleden. Het is een tobben en zwoegen van de ene dag op de andere en veel liever gaat men naar de fabriek, waardoor een ruimer en beter leven mogelijk wordt.

Sommigen legden sterk de nadruk op de voordelen tegenover de nadelen, hoewel ze beiden tegelijk voelden; dit waren veelal

jonggetrouwde vrouwen die voor huisinrichting en voor ziekte en bevalling konden sparen, of kinderloze vrouwen die door fabrieksarbeid in staat waren voor de oude dag te sparen; vrouwen die haar gezin goed verzorgd wisten door een inwonende moeder en zij die bij kinderen of man of zichzelf duidelijk de invloed hadden waargenomen van betere voeding en ruimere omstandigheden.

Ook waren er enkelen die uit haar ervaring mededeelden, dat gebrek aan geld de vrede in het gezin verstoort en dat de verstandhouding van man en vrouw beter was dan bij familieleden, waar veel onenigheid heerste als gevolg van geringere inkomsten.

(Conclusie van de enquêtecommissie, 1910. Uit: *Handelingen der Tweede Kamer 1910-1911*, p. 1885 en S. Leydesdorff, *Verborgen arbeid*, p. 110)

6. Onderzoekingen naar de huisindustrie

Nog erger is het als de gewezen naaister weduwe is geworden en in het onderhoud van hare kinderen moet voorzien. Werkhuizen zoeken doet zij niet, omdat zij dan hare kinderen alleen zou moeten laten en het is veel gemakkelijker voor haar om naaiwerk thuis te nemen. Deze vrouwen maken de langste werktijden, want niet alleen dat zij met haar naaiwerk de hele dag bezig moet zijn; na afloop van dit wacht haar nog het huishoudwerk. Hier heeft de huisindustrie in al haar verschikkingen haar hoogtepunt bereikt.

Toch is het voor deze vrouwen een uitkomst dat er nog huisindustrie bestaat. Naar de fabriek te gaan zou voor haar veel lastiger zijn.

Wanneer bekend was in welke omgeving en door welke zieke of vervuilde personen de garnalen gepeld waren, de chocolade of suikerwaren in hun blinkend zilveren of gouden papiertjes gepakt, de sigaren dikwijls met gebruik van speeksel vervaardigd, de mooie kartonnen doosjes geplakt, of costuum of japon genaaid waren, dan zou menig gebruiker van het artikel evenzeer terugschrikken als wanneer hij zijn hoofd door de deur stak van het woonvertrek, waarin 's nachts gewerkt, geslapen is, waar gekookt en gewassen werd, en door dit alles een onbeschrijfbaar muffe geur heerste, terwijl wanorde en vervuiling aantonen hoe niets dan de arbeid op het gezin beslag legt.

Een vrouw die met zes kinderen van 's morgens vier tot 's avonds elf à twaalf uur zich bezig hield met erwtelen verdiende per week de kolossale som van *f* 10,—. Hierbij wordt opgemerkt, dat de twee jongste kinderen alleen gedurende de schooltijden afwezig waren.

(Congres huisindustrie uit 1909 en 'De werkmansbode' 1912. Uit: W. van Agt-

maal e.a., *Naaisters*, p. 91 en 146 en S. Leydesdorff, *Verborgen arbeid*, p. 103.)

7. Het loon

Vrouwen verdienen ongeveer de helft of één derde minder dan mannen. Hoe is dat verschil te verklaren?

Jonge meisjes zagen de arbeid als een tijdelijke bezigheid en niet als een levensbestemming. Bij het huwelijk of de geboorte van het eerste kind hielden ze op met werken. Omdat de meisjes de arbeid als tijdelijk zagen leerden ze geen vak en werden ze geen lid van een vakbond om voor hogere lonen te strijden. Ze vonden het belangrijker om gedurende die tijd enige vrijheid te hebben.

De oudere werkende vrouwen, voor wie de arbeid niet tijdelijk was, hadden zodoende geen vak geleerd. Voor de gehuwde vrouwen, weduwen en ongehuwde vrouwen bestond de mogelijkheid tot beter betaalde arbeid niet.

De oudere werkende vrouwen traden zelden buiten de sfeer van het gezinsleven. Velen van hen waren thuiswerksters die zo gebonden waren aan de enge kring van het gezin dat ze geen belangstelling voor kranten hadden, ook al omdat ze er de tijd en de ontwikkeling niet voor hadden. Maar ook zij die wel buitenshuis werkten moesten zoveel huishoudelijk werk doen, dat ze bijna niet buiten die kring uitkwamen. Door die gebondenheid aan het gezin lagen vakbonden buiten de gezichtskring van de werkende vrouwen. En als ze wel belangstelling haadden voor een vakbond, hadden ze er geen tijd voor.

Ook de leeftijd speelde een rol. Voor de strijd in de vakbond moest je jong en energiek zijn. Maar wanneer de vrouwen tot het besef kwamen dat hun arbeid niet tijdelijk was, was de bloei van hun leven voorbij en was het veel moeilijker om naast het vele werk nog extra geestelijke en lichamelijke activiteit op te brengen.

Overigens, niet alleen door de vrouwen zelf maar ook in het algemeen werd vrouwenarbeid gezien als een tijdelijke aanvulling op het gezinsinkomen. Dit werd gebruikt als rechtvaardiging voor de lage vrouwenlonen.

(naar: W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid*, p. 27-29)

C. Werkende moeders

1. Wat vind je de meest kenmerkende aspecten van het leven van gehuwde vrouwen die in de fabriek werkten?
2. Vergelijk het leven van een fabrieksarbeidster en van een huisarbeidster. Wat waren de voordelen van fabrieksarbeid, wat van huisarbeid? Wat waren de nadelen?
3. Welk werk zou voor een gehuwde vrouw als het meest passend zijn beschouwd? Fabrieksarbeid of huisarbeid? Verklaar je antwoord.
4. In de conclusie van de enquetecommissie (zie 5. Tobben en zwoegen) is sprake van 'tegenstrijdigheden die het vormen van een oordeel moeilijk maken'. Geef in eigen woorden, met behulp van de andere teksten, weer waaruit die tegenstrijdigheid bestond.
5. Geef puntsgewijs enkele oorzaken van het feit, dat de lonen van vrouwen nog lager waren dan die van mannen.
6. Vergelijk de situatie van de werkende moeders met die van de werkende meisjes. Welke overeenkomsten zie je en welke verschillen?

D. Vrouwenarbeid een probleem

De zware combinatie huishoudelijke arbeid en arbeid in loondienst was niet alleen een individueel probleem voor de arbeidersvrouw. Het werd een algemeen maatschappelijk probleem.

Er werden heftige discussies gevoerd in de Tweede Kamer, in kranten, tijdschriften en politieke partijen.

1. Een metaalarbeider aan het woord

Is het niet treurig, zoveel krachtige jonge mensen zonder werk te zien? Is dat nodig vraag ik u? Neen! en nogmaals neen! bij een behoorlijke regeling zou er niet één werkloos zijn, onze vrouwen zouden dan niet van de morgen tot de avond hoeven mee te werken om enigszins in de behoeften te voorzien. Wat moet er van onze kinderen terecht komen die dan veeltijds alleen worden gelaten en zonder behoorlijke opvoeding opgroeien? moet dat zo blijven? neen!

(uit: Recht voor Allen, een socialistische krant, 31 januari 1885)

2. Een feministisch standpunt

Velen toch vinden het onfatsoenlijk, verschrikkelijk, onwaardig voor een vrouw, arbeid te verrichten die betaald wordt. Velen zal de vraag op de lippen zweven: hoe kan de gehuwde vrouw een eigen werkkring vervullen, vooral als zij tevens moeder is? Daar kan een antwoord op gegeven worden. Ten gevolge van de won-

15. Wilhelmina Drucker.

deren der techniek zullen de huishoudelijke werkzaamheden van de vrouwen gaandeweg tot een minimum inkrimpen. Nu reeds is te zien hoe belangrijk het werk van de vrouw is in boerderijen en winkels. Vaak beheren zij zelfs de hele zaak. En juist die vrouwen die het zo druk hebben, vervullen met grotere nauwgezetheid haar moederlijke plichten dan zij, die er zoveel meer tijd en gelegenheid voor hebben.

Trouwens, als man en vrouw ieder in hun eigen onderhoud voorzien zullen zij zichzelf en de ander hoger aanslaan. Een vrouw zal trouwen uit liefde en niet vanwege de prachtige betrekking van de man. Hierdoor zal het totale aantal huwelijken niet afnemen maar juist toenemen. En bovenal: het aantal gelukkige huwelijken zal ook veel groter zijn.

(naar: Wilhelmina Drucker in 'Evolutie, Weekblad voor de vrouw', 5 juli 1895)

3. De socialisten in discussie

J. v.d. Veer, van de Sociaal Democratische Bond aan het woord in 1889.

'Ongeveer 2 jaar geleden sprak ik te Groningen over "de gelijkheid der vrouw". Een partijgenoot diende mij van repliek en verklaarde zich beslist tegen de vrouwenarbeid. Op mijn vraag, wat een meisje moest doen dat nu eens geen dienstbode wilde zijn en wie men de gelegenheid had ontnomen door eigen arbeid in haar onderhoud te voorzien, antwoordde hij:

"Laat zij zien een man te krijgen die voor haar zorgt."

Dit antwoord uit de mond van een socialist, die wil: vrijheid voor allen, verwonderde mij; later vernam ik dat meerdere partijgenoten er even zo over denken. Treurig! De consequentie toch van die redenering is, dat de man voor de vrouw moet zorgen, en de laatste dus de slavin is van de eerste, d.w.z.: van hem "genadebrood" moet eten! Als ik een vrouw was, zou dat mij bewegen nooit te huwen, want dat brood is bitter!!

Hoe veel verhevener is daarentegen de gedachte, de vrouw vrij te laten door arbeid voor zich zelf te zorgen! Daarbij, hoeveel minder ongelukkige huwelijken zouden er voorkomen, indien de vrouw niet uit nood, maar geheel uit vrije wil, uit liefde, met de man een verbond sloot? Mij lacht het denkbeeld nog altijd toe, een levensgezellin te krijgen, die niet om een man verlegen is, die door eigen arbeid in haar onderhoud voorziet. Dat zou mij een

16. Vrouwen aan de was, foto van Bersenbrugge, ± 1900.

waarborg zijn voor de echtheid van haar liefde.'

(uit: Recht voor Allen, een socialistische krant, 19 juli 1889)

Spiekman van de S.D.A.P. zegt over het probleem vrouwenarbeid:

'Ik voel, na alles wat ik er in het arbeidersleven van heb gezien, de arbeid der gehuwde vrouw voor de arbeidersgezinnen als een vloek, als een oorzaak velerlei kwaad, *boven* en *behalve* het gewone leed der arbeidersklasse nog geleden wordt.'

De secretaris van de Kledingindustrie, van der Horst ziet het als volgt:

'Welke man kan het met zijn geweten goed vinden om zo zijn plicht als man te vergeten. Dat hij het niet meer nodig acht alleen de kost voor vrouw en kinderen te verdienen'

(uit: van Agtmaal, Naaisters, p. 77 en 78)

4. De katholieke opvatting

Een vrouw sluit aan de voet van het altaar een heilige verbintenis met een man en

belooft voor God, dat zij haar leven lang de plichten van vrouw en moeder en hoofd van het huishouden zal vervullen. Is het haar nu geoorloofd, zelfs met toestemming van de man, naderhand een tweede verbintenis te sluiten met een fabriek, tegen zoveel en zoveel in de week, waardoor het haar onmogelijk wordt haar mans voedsel te bereiden, haar kinderen op te voeden en haar huishoudelijke plichten waar te nemen?

(P. Aalberse in de Tweede Kamer 1910, uit: Blok e.a., Vrouwen, p. 200)

Het een of het ander.

Teekening van
ALBERT HAHN.

„U hebt gelijk, mijnheer Aalberse, ik hoor niet in de fabriek. Maar als ik thuis blijf en niet verdienen kan, mag ik dan mijn kinderen bij U te eten sturen?”

D. Vrouwenarbeid een probleem

1. Geef in eigen woorden weer welke verschillende meningen leefden onder de socialisten over vrouwenarbeid.
2. Hoe dacht Wilhelmina Drucker over vrouwenarbeid? Tegen welke opvatting zette zij zich af?
3. Welk standpunt namen de katholieken in?
4. Stel je voor dat je in die tijd actief was in de politiek. Welke oplossingen zou je dan bepleiten voor het probleem van de vrouwenarbeid?

E. Oplossing 1: Beschermende wetgeving

Een mogelijk oplossing voor het probleem van de dubbele taak van de vrouw was wettelijke bescherming tegen de uitbuiting. In hoeverre was dit nu een ideale oplossing?

1. Overzicht van de arbeidswetgeving

1874: *Kinderwet (van Houten)*
verbod op de kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen voor kinderen onder de 12 jaar.

1889: *Arbeidswet (Ruijs de Beerenbrouck)*

- maximale werktijd van elf uur voor vrouwen en jeugdigen van twaalf tot zestien jaar
- zondagsarbeid voor vrouwen en jeugdigen onder de zestien verboden
- nachtarbeid voor vrouwen en jeugdigen onder de zestien verboden
- verbod op arbeid tot vier weken na een bevalling
- bepaalde soorten arbeid die gevaarlijk zijn voor de gezondheid, de zedelijkheid of het leven kunnen worden verboden voor vrouwen en jeugdigen onder de 16
- wet geldt alleen in fabrieken en werkplaatsen met meer dan 10 werknemers;
- wet geldt niet in de landbouw en in de huisindustrie.

1911: *Arbeidswet (Talma)* uitbreiding van de arbeidswet van 1889 van met:

- maximale werktijd van tien uur voor vrouwen en jeugdigen onder de zeventien, maximaal 58 uur per week
- arbeid op zaterdagmiddag verboden voor gehuwde vrouwen en jeugdigen onder de 17
- wet geldt alleen in fabrieken en werkplaatsen met meer dan 10 werknemers.

1919: *Arbeidswet (Aalberse)* uitbreiding van de arbeidswet van 1911 met:

- kinderarbeid beneden de 14 verboden
- nachtarbeid in principe voor alle mannen en vrouwen verboden. Uitzonderingen zijn mogelijk
- zondagsarbeid in principe voor alle mannen en vrouwen verboden. Uitzonderingen zijn mogelijk
- 8-urige werkdag voor iedereen. Maximaal 45 uur per week
- verbod op arbeid twee weken vóór en zes weken na de bevalling
- uitbreiding van de bevoegdheden van de wet naar alle ondernemingen.

2. De memorie van toelichting

De minister Ruijs de Beerenbrouck geeft een toelichting op zijn wetsontwerp:

artikel 4: verbod op nachtarbeid

De arbeid van vrouwen des nachts is zowel uit een lichamelijk als uit een zedelijk oogpunt af te keuren.

artikel 5: rusttijden

Er is zeer veel aan gelegen, dat de vrouwen en de kinderen het middagmaal zoveel mogelijk thuis kunnen nuttigen, om welke reden een rusttijd van ten minste één uur des middags wordt voorgeschreven.

artikel 6: verbod op zondagsarbeid

Een hele rustdag in de week is nodig om de door de arbeid verbruikte krachten weer te herstellen. De belangen van het gezin eisen bovendien dat de vrouw althans één dag in de week zich daar aan wijdt.

artikel 8: kraamvrouwen

Niet zelden wordt een zekere drang uitgeoefend op kraamvrouwen om weer zeer spoedig na haar bevalling haar plaats in de fabriek te komen innemen, waaraan natuurlijk zeer licht wordt toegegeven, ten einde de verdiensten niet langer dan hoog nodig is te doen stilstaan. Het behoort evenwel geen betoog welke grote gevaren uit dat al te ras hervatten van de arbeid kunnen voortspruiten, en voor de gezondheid van haar zelve en voor het leven van haar zuigelingen. Daarom dit verbod op arbeid tot vier weken na de bevalling.

De ondergetekende aarzelt niet onomwonden te verklaren, dat de voorgestelde bepalingen omtrent de arbeid van vrouwen vooral ten doel hebben het familieleven en de huiselijke belangen te bevorderen.

De minister van justitie,
Ruijs de Beerenbrouck

(uit: Handelingen der Tweede Kamer 1888-1889, Bijlage nummer 53 p. 16)

3. De arbeidswet aan de kaak gesteld

Wat verstaat men eigenlijk onder 'arbeid' in de arbeidswet van 1889? Landbouw, veeteelt, tuinbouw valt er niet onder. Huis- keuken en stalwerk evenmin. Deze wet is gebouwd op leugenachtige argumenten! De bedoeling is de bevestiging van de heerschappij van de man over de vrouw!

Vrouwen spitten, wieden, rooien in groentevelden. Anderen, in haveloze lompen, lopen als lastdieren beladen met takkenbossen of hout sprokkelende. De wet zal ze niet tegenhouden. Voor haar huisje staat een hoogst zwangere vrouw, gebogen over kwalijk dampend water, dat opstijgt uit een kuip vuil wasgoed van haar gezin, weer ergens ander sleept een vrouw emmers water aan. Dat alles is heel schadelijk voor de gezondheid, maar van de wet mag het allemaal.

Als het echt de bedoeling was geweest, de vrouw te beschermen, hadden ze de wet op alle vrouwen van toepassing moeten verklaren, ook op de huisvrouw. Deze wettenmakers willen de vrouw niet beschermen, maar haar tot de bedelstaf veroordelen! Het is een middel om de vrouw te verhinderen een vak te leren dat op een werkplaats of fabriek beoefend wordt! Het is een middel om de vrijheid van arbeid te beperken en de economische vrijmaking van de vrouw te beletten. In waarheid is het angst voor verlies van prestige als man, angst niet langer te worden beschouwd als de kostwinner van het gezin. (naar: Wilhelmina Drucker in 'Evolutie, weekblad voor de vrouw', 1894. p. 2 en p. 188)

4. Een wapen in de strijd

Beschermende wetten zijn voor ons wapenen in onze strijd. Al die soort wetten kosten de kapitalist een deel van zijn zoete winst en geven een beetje meer kracht, een beetje meer weerstand, een klein stukje gezondheid aan de arbeiders terug. Daar breekt dan een storm van verontwaardiging onder de burgerlijke vrouwen los. 'De

vrouw wordt uit de arbeid gestoten, teruggedrongen naar het gezin' zo heet het dan. Daar denken wij niet aan en wij zouden het niet willen. Want de vrouw behoeft haar krachten niet te begraven in het gezin. De arbeid moet ook haar zelfstandig maken. En zij moet vrij zijn om haar krachten aan te wenden zoals zij zelf wil. Maar als de nood de vrouwen naar de fabriek drijft dan is dat geen vrije arbeid, neen, dan wordt zij gebruikt door de kapitalist voor zijn winst-idealen. Dan is zij niet veel meer dan de slavin van de kapitalist. Op het ogenblik is de bescherming van de vrouw – met grote moeite weliswaar maar toch – enigszins te veroveren. Grijpt haar aan, socialisten, waar gij kunt. Dat de man ook beschermd moet worden, weten we wel. Agiteren we daar niet voor? Vechten we niet voor de afschaffing van nachtarbeid bij de bakkers? Staan we niet aan het begin van een congres voor de 10-urendag voor mannen?

Als wij de macht hadden . . . dan zouden we de vrouwen schadeloos stellen voor het gemis aan verdiensten bij de invoering van de beschermende maatregelen.

(Uit: 'De proletarische Vrouw', blad voor

arbeidsters en arbeidersvrouwen, aangesloten bij de SDAP, 1-2-1907)

5. Een 'ouderwetse' socialist

Ik ben geen feminist. Ik wil de vrouw beschermen, overal waar het in het bijzonder nodig is: als draagster van de toekomst en waar de vrouw in het bijzonder vatbaar is voor infectieziekten.

Ik ben daarover zeer lastig gevallen in feministische kringen. Ik ben van mening dat de wenselijke toestand is dat de vrouw werkt in het gezin. Het is een kwaad dat de vrouw door de nood naar de fabrieken wordt gedreven om daar te arbeiden. De vrouw moet volkomen in de gelegenheid zijn zich te wijden aan haar gezin en aan de opvoeding van haar kinderen en in het gezinsleven door haar man en kroost te doen genieten.

Ik ben wat dit betreft misschien 'ouderwets'. Ik geloof dat de vrouw eigenlijk in het gezin hoort.

(Schaper, SDAP, in de Tweede Kamer. Uit: Handelingen der Tweede Kamer, 1910-1911, p. 1884.)

E. Oplossing 1: Beschermende wetgeving

1. Inventariseer alle argumenten pro en contra de arbeidswetgeving.

Geef telkens aan door welke politieke of maatschappelijke stroming(en) een argument gebruikt werd.

2. Ga na op welke punten de socialisten onderling van mening verschilden.

Wat zou de achtergrond hiervan kunnen zijn? (zie ook: deel 3, D, vraag 1)

3. Waarom vreesden sommigen dat vrouwen minder zouden gaan verdienen of zelfs helemaal geen werk meer zouden kunnen vinden ten gevolge van de Arbeidswet?

4. Weeg alle voor- en nadelen van de arbeidswetgeving tegen elkaar af. Welk standpunt zou jij rond 1900 hebben ingenomen?

5. Ga na in hoeverre de arbeidswetgeving nog steeds bepalingen kent die alleen voor vrouwen gelden. Vind je dat in deze tijd nog nodig?

Ga na hoe de verschillende maatschappelijke en politieke stromingen hier nu over denken. Vergelijk de argumenten van tegenwoordig eens met die van vroeger.

18. Straatstofzuiger, 1901.

F. Oplossing 2: Vermaatschappelijking van het huishouden

Je kunt ook in een heel andere richting denken over een oplossing voor het probleem vrouwenarbeid. In plaats van de arbeid buitenshuis kun je ook de huishoudelijke arbeid beperken. Dit is mogelijk door middel van maatschappelijke voorzieningen op huishoudelijk gebied.

Rond de eeuwwisseling hadden enkele feministen en socialisten daar al uitgewerkte ideeën over. Deze zijn echter in het vergeetboek geraakt.

Het was niet zo gek dat juist aan het begin van de industriële revolutie ideeën over vermaatschappelijking van het huishouden opkwamen. Men zag hoe fabrieken al allerlei werk overnamen dat vroeger in het huishouden gedaan werd. Zo gebeurde bijvoorbeeld het zouten en inmaken van groenten na de industriële revolutie in de fabrieken. Het maken van kleren werd overgenomen door confectieateliers. Dat was efficiënter en goedkoper. Zo ontstond bij enkelen de verwachting dat in de toekomst de techniek het mogelijk zou maken alle huishoudelijk werk op deze nieuwe manier te organiseren.

1. Centraal wonen

Het ligt voor de hand dat het gemeenschappelijk wonen in grote huizen een massa arbeid en dus ook een massa geld zou besparen. En het is duidelijk dat de besparing van geld het meest welkom is, daar waar de inkomsten gering zijn.

In een groot gebouw, door dertig à veertig gezinnen bewoond, zou een gemeenschappelijke kook- en wasinrichting zijn. Warmte en licht zouden vanuit één centraal punt naar alle vertrekken worden geleid. Ieder gezin mocht zelf kiezen of het wilde eten aan gemeenschappelijke tafel of in eigen vertrek.

Iedere huisvrouw zal het toch met ons eens zijn dat het schoonmaken van lampen, uithalen en aanmaken van kachels en fornuizen en het wassen van vuile kleren, bezigheden zijn die men liever niet verricht als ze net zo goed door machines gedaan kunnen worden. Dat is goedkoper en kost minder tijd.

Maar een machine is veel te duur voor één klein huishouden. Machines worden pas levensvatbaar als de huishoudens met elkaar gaan samenwerken. Wij zijn het helemaal eens met Helène Mercier: zij wil de vrouwen wat huishoudkunde bijbrengen. De huishoudkunde van morgen en niet die van gisteren!

De vrouw moet niet binnen haar vier muren blijven zitten dommelen!

(naar: Wilhelmina Drucker in 'Evolutie, weekblad voor de vrouw', 4 januari 1894)

2. De straatstofzuiger

Een nieuw apparaat deed rond 1900 zijn intrede: de stofzuiger. De eerste stofzuiger was de 'Original Street Vacuum Cleaner' van Booth. Deze stofzuiger was niet geschikt voor individuele huishoudens. De British Vacuum Cleaner Company ging klanten langs om voor hen schoon te maken. Geüniformeerde werknemers kwamen dan bij een huis aan met paard en wagen met daarin een luchtpomp die op benzine liep en een paar honderd meter buigzame slang. Dit was om in alle delen van het huis te kunnen komen, zelfs wanneer de slang door een raam op de eerste verdieping gehaald moest worden. Dat kwam voor wanneer beneden bijvoorbeeld een winkel was.

(Uit: de Haan, Antieke huishoudelijke apparaten, p. 120)

3. Volkskeukens

Hoe anti-communistisch men ook zij, ieder nadenkend mens moet lachen als hij uit zoveel schoorstenen in een stad rook ziet opgaan en bedenkt dat een ieder veel brandstof vermorst in zijn eigen keukentje, veel nutteloze moeite doet en veel tijd verknoeit die beter besteed kan worden, terwijl een ieder bij gemeenschappelijke keukens veel smakelijker en veel goedkoper gevoed kan worden bij meer verscheidenheid van spijs. En daarom is uit het oogpunt van verstand en belang – het verstand behartigt altijd het ware belang – de toekomst aan het communisme.

(uit: Recht voor Allen, een socialistische krant, 17 juni 1885)

19. Volksgaarkeuken aan de Spuistraat te Amsterdam.

Onze volkskeukens bewijzen ons dat in zo'n keuken het middagmaal voor veel minder geld bereid kan worden en van veel betere kwaliteit kan zijn. Niemand zou kans zien in een kleine keuken voor 10 centen een portie te bereiden die genoeg is voor één persoon, zoals in Amsterdam wordt verschaft. Van zeer bevoegde zijde werd ons meegedeeld dat de vrouwen uit de volksklasse, meer dan eens, dat eten 'goddelijk' noemden.

Maar het is waar dat het totaal is mislukt het voedsel van de volkskeuken ingang te doen vinden bij de werkmansvrouwen. Wij schrijven dat toe aan de manier waarop men dat voedsel trachtte te verschaffen.

De bekende mevrouw Helène Mercier, de ziel van de volkskeukens in Amsterdam, heeft namelijk vorig jaar een kar laten rijden door de volksbuurten die te ver van de volkskeuken verwijderd waren. Aan die kar kon men hetzelfde kostelijke eten per portie krijgen. Na negen maanden moest men er echter mee stoppen omdat de vrouwen geen eten wilden kopen aan een kar. Waarom niet?

In de eerste plaats ligt het aan het vastgeroeste vooroordeel, dat de vrouw des huizes de zorg voor het voedsel van het gezin als haar hoofdtaak moet beschouwen en dat niemand anders dan zij, zij alleen, dat zo uitstekend kan bereiden.

VOLKS- GAARKEUKEN.

OPGERICHT DOOR DE AMSTERDAMSCHE DEPARTEMENTEN DER
MAATSCHAPPIJ „TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.“

GEVENTIGD OP DE SPUISTRAAT BIJ HET IJEWELD.

OPENING VOOR HET PUBLIEK

OP

Dingsdag 13 September 1870.

Van dien dag af is de Gaarkeuken geopend: op Werkdagen van 'smorgens
7 tot 's avonds 8 uur: op Zon- en Feestdagen van 1-2 uur.

In de Volksgaarkeuken kunnen worden gebruikt of afgehaald de
volgende Spijzen:

Eene portie	Erwtensoup	voor	10	Centen.
"	Rijstesoup	"	10	"
"	Hutspot	"	10	"
"	Boonen	"	10	"
"	Karnemelkspap	"	10	"

BROOD, VLEESCH en VISCH

tegen laag gestelde Prijzen.

ZEGT HET VOORT!!!

Gebruik bij VAN NELLE en Co. Maatschappij N. 20, te Amsterdam.

20. Affiche van de Volkskeuken, ter gelegenheid van de opening, 12 september 1870.

In de tweede plaats ligt het eraan dat men zonder goedkeuring van de bureu de eeuwenoude sleur niet durft te doorbreken. (naar: Wilhelmina Drucker in 'Evolutie, weebblad voor de vrouw', 4 januari 1894)

4. Crèches

In 1885 richtten dames uit de burgerij in Leiden een bewaarplaats voor jonge kinderen op. Haar bedoeling was de kinderen op te vangen van vrouwen uit de arbeidersklasse die uit werken moesten. Een arbeidersvrouw gaf hierop haar commentaar:

Is het in de eerste plaats te prijzen dat moeders 's morgens haar huis moeten verlaten om iets te verdienen tot onderhoud

van haar huisgezin? Is een huisvader niet best in staat om alleen de kost te verdienen als hem werkelijk het loon werd gegeven wat hem toekwam om in de behoeften van het huisgezin te voorzien en moet gij moeders niet met mij instemmen dat gij genoeg in uw huishouden te doen hebt om alles te onderhouden zoals het behoort of is uw man erover in zijn humeur als hij van zijn arbeid komt en vindt geen vrouw thuis noch eten klaar? Want de moeder heeft de tijd niet gehad om haar plicht in de huishouding te vervullen. Ik spreek dus volgens mijn ondervinding en ik geloof niet dat er velen zullen zijn die het door mij gezegde tegen spreken. Daarom brengt zulk een kinderbewaarplaats mijns inziens geen heil maar stoornis aan in een huisgezin.

Nee, mij dunkt, wij werklied die het kapitaal helpen verdubbelen wensen ook voor onze arbeid zoveel te ontvangen dat zij in onze eigen behoefte kunnen voorzien en alzo onze kinderen niet behoeven te brengen in deze inrichting. Want zolang de moeder leeft komt haar de zorg voor haar kinderen toe en zo krijgen we mijns inziens een geordende maatschappij.

Vrouwen steunt de mannen in het doel dat zij beogen, vrouwen verenigt u dus en de strijd zal des te gemakkelijker worden om te komen uit de slavernij waarin we thans verkeren!

(Een ingezonden brief van C.J. Tegelaar, geb. Roman in: Recht voor Allen, een socialistische krant, 22 december 1886)

5. Stoomwasserijen

In Amsterdam werd in 1893 het Stedelijk Stoomwasserijen Comité opgericht. Dit comité streefde naar gemeentelijke inrichtingen waar vrouwen in stoomwasserijen haar was konden doen. Propaganda werd o.a. gemaakt in een brochure. In 'Evolutie', het blad van Wilhelmina Drucker, werd deze brochure besproken:

Wie bekend is met de toestanden in arbeiders- en burgergezinnen zal dadelijk toestemmen, dat de schildering die de brochure geeft van de offers, zorgen en sanitaire nadelen van de was aan huis naar het leven is getekend. Wassen, spoelen, doorhalen, stijven, drogen, dit alles levert zoveel werk en ongerief, dat men inderdaad gerust kan zeggen dat het grootste deel van de week, ja het grootste deel van het leven van de burgervrouw door de was in beslag wordt genomen. Wanneer men dan hierbij nog in aanmerking neemt, dat dit alles vaak moet geschieden in krotten waar gezinnen van gemiddeld zes personen moeten leven, eten, drinken en slapen, dan behoeft het zeker weinig betoog dat dergelijke toestanden noodlottig zijn voor de gezondheid en voor het huiselijk leven. Heeft men zich, toen de wasmachines pas

waren uitgevonden, vaak beklaagd dat het goed daardoor vernield werd, thans na verbetering van de machine hoort men daar niet meer over. Het verrijzen van grote wasinrichtingen overal in ons land is wel een bewijs dat deze inrichtingen tegemoet komen aan een bestaande behoefte. Maar al die inrichtingen geven niets voor vrouwen uit de arbeidersklasse. Het zijn alle financiële ondernemingen en moeten dus grote winsten afwerpen. Het is te wensen dat Amsterdam binnen zeer korte tijd het voorbeeld van vele steden in het buitenland volgt en stedelijke washuizen in het leven roept, waar tegen geringe vergoeding de vrouw uit het volk haar goed kan wassen, of tegen een weinig hoger bedrag kan laten wassen.

Het streven van het comité naar stedelijke stoomwasserijen komt ons zeer aanbevelenswaardig voor. De uitvoering ervan zal zowel de reinheid als de openbare gezondheid en het huiselijk leven kunnen verheffen.

(uit: 'Evolutie, weekblad voor de vrouw', 17 augustus 1893)

22. Crèche, begin 20e eeuw.

21. Stoomwasmachine 1884.

F. Oplossing 2: Vermaatschappelijking van het huishouden

1. Omschrijf in eigen woorden wat bedoeld wordt met het begrip 'vermaatschappelijking van het huishouden'.

2. Inventariseer alle argumenten pro en contra maatschappelijke huishoudelijke voorzieningen.

3. Mevr. Tegelaar (zie: 4. Crèches) had bezwaren tegen het oprichten van kinderbewaarplaatsen. Zij stelt een derde oplossing voor voor het probleem van de dubbele taak van de vrouw.

Welke is dat? Waar ben je in de voorgaande teksten van deel 3 dit standpunt ook tegengekomen?

4. Na 1900 is het streven naar maatschappelijke voorzieningen op huishoudelijk gebied in het vergeetboek geraakt.

Ga na welke factoren hierbij een rol gespeeld kunnen hebben. Vraag je b.v. af wat de functie van het individuele gezin als consumptieeenheid is.

Op welke manier probeert men tegenwoordig het huishouden te vermaatschappelijken? Waarom hebben die plannen wel of geen succes? Sommigen mensen streven naar andere woonvormen. Wat willen ze daarmee bereiken?

5. Een rollenspel: een forum anno 1900 waarin een fabrieksdirecteur, twee socialisten, een confessioneel en een feministe zitting hebben. Onderwerp: mogelijke oplossingen voor het probleem vrouwenarbeid.

In de 'zaal' zit een publiek van b.v. dienstmeisjes, gehuwde werkende vrouwen, arbeiders, werklozen, die aan de forumleden vragen stellen.

Literatuur**Algemeen**

- J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens*, Amsterdam 1919.
- A. Boswijk en D. Couvée, *Vrouwen vooruit. De weg naar gelijke rechten*, Amsterdam 1979.
- P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1952.
- I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, Utrecht 1959.
- N. Doff, *Dagen van honger en ellende*, Amsterdam 1970.
- N. Doff, *Keetje Tippel*, Amsterdam 1973.
- J. Franssen, *De Bossche arbeider, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland no 33-34*, Tilburg 1976.
- W. Fritschy, *Fragmenten vrouwengeschiedenis*, 2 dln, Den Haag 1980.
- J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*, Amsterdam 1979.
- D. de Haan, *Antieke huishoudelijke apparaten*, Baarn 1977.
- H. de Haan, *Het huishouden in Nederlands verleden. Een studie van de literatuur*. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 17 maart 1980.
- E. Kloek, *Gezinshistorici over vrouwen*, Amsterdam 1981.
- J. Oudshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, Nijmegen 1973.
- W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen 1977.
- A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en industrialisatie. Ontwikkelingen in Nederland 1880-1918*. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, no 4 1977.
- M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht*, Amsterdam 1976.
- E. Shorter, *De wording van het moderne gezin*, Utrecht 1976. (vert. The making of the modern family, New York 1975).
- Een tijp van de sluier, dl 2. Nederlandse vrouwen in deze eeuw*, Amsterdam 1980.
- Th. van Tijn, *Op de drempel van een nieuwe tijd*. In: *Vaderlands Verleden in veelvoud*, Den Haag 1980.
- J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*, Utrecht 1965.
- Vrouw, man, kind. Lijnen van vroeger naar nu*, Baarn 1978.
- A.M. van der Woude, *De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden*. In: *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, dl. 1. Geschiedenis in veelvoud*, Den Haag 1977.

Huisvesting

- E. Bergvelt, *Wetgeving en sociaal-economische achtergronden*. In: *Nederlandse architectuur 1910-1930*. Tentoonstel-

lingscatalogus Amsterdamse School. Stedelijk Museum Amsterdam.

- H.F.J.M. v.d. Eerenbeemt, *Woontoestanden van de volksklasse in de 19e eeuw*. In: *Spiegel Historiaal* no 9 1976.
- R. Geurtsen, *De woningwet van 1901; sociaal-economische en politieke achtergronden*. In: *Derhalve* 3/4 maart 1972.
- L.M. Hermans, *Krotten en sloppen*, Amsterdam 1901.
- H. Mercier, *Over arbeidersgezinnen*, Haarlem 1887.
- E. Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot*, Amsterdam 1975 Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting.
- A. de Regt, *Woningopzichteressen: een mislukt professionaliseringsproces*. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* no 1 1975.

Opvoeding en onderwijs

- M. Advokaat e.a., *Geboorteregeling: een vrouwenzaak?* In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis I*, Nijmegen 1980.
- L. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel 1979.
- L. Dasberg en J.W.G. Jansing, *Meer kennis, meer kans. Het Nederlandse Onderwijs 1843-1914*, Bussum 1978.
- F.A.M. Messing, *Kinderarbeid in de 19e eeuw*. In: *Intermediair* no 45 1974.
- A. Postma, 1874. *De Kinderwet van Houten verschijnt in het staatsblad*. In: *Intermediair* no 33 1974.
- A. de Regt, *De vorming van een opvoedingstraditie: arbeiderskinderen rond 1900*. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* no 1 1978.
- L.E. van Rijswijk-Clerckx, *Moeders, kinderen en kinderopvang*, Nijmegen 1981.
- L. de Visser, *Herinneringen van een arbeidersjongen*, Amsterdam 1931.
- J. Vleggeert, *Kinderarbeid in de 19e eeuw*, Bussum 1968.

Vrouwenarbeid

- H. d'Ancona, *Wilhelmina Drucker*. In: *Vrouwen rond de eeuwwisseling*, Amsterdam 1979.
- N. Bakker, *Naaisters in Amsterdam 1914-1940*. In: *Een tijp van de sluier, dl. 2*, Amsterdam 1980.
- L. Hagoort, *De Nederlandse dienstbode rond 1900*. In: *Een Tijp van de Sluier dl 1*, Amsterdam 1978.
- L. Hagoort en M. Spijkerman, *Van Groothuishouden naar efficiency. Ontwikkelingen in de opvattingen over het huishouden van socialistische vrouwen in Nederland 1880-1940*. In: *Een tijp van de sluier dl 1*, Amsterdam 1978.
- S. Leydesdorff, *Verborgene arbeid, vergeten arbeid*, Amsterdam 1977.
- Naaisters in Amsterdam*, Amsterdam

1979. Uitgave Historisch Seminarium Amsterdam, Werkgroep vrouwengeschiedenis Amsterdam.

- H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven?* Info Museum Marialust 1981.
- J. Poelstra, *Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand*. In: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 5, no 1 1981.
- W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw*. Amsterdam 1940.
- J. Siersema, *Nachtarbeid*, Amsterdam 1980.
- Vrouwen, kiesrecht en arbeid 1889-1919*, OSGN no 4, Groningen 1977, Werkgroep vrouwengeschiedenis Groningen.

Herkomst van de illustraties

Voorzijde omslag:

Gemeente-archief Rotterdam

1. Foto-archief Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam
2. De verbetering der volkshuisvesting te Amsterdam, Amsterdam 1913
3. De Notenkraker, 17-11-1917
4. Geïllustreerd zondagsblad De Tijd, 24-3-1912
5. Foto-archief Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam
6. Geïllustreerd Weekblad voor Fotografie, 1906, t.o. p. 209
7. Het Leven, 2-12-1913, p. 1532
8. De Nederlandse Spectator, 4-7-1874, t.o. p. 217
9. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, nr. 111, 1900
10. Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam (IAV)
11. 'Lux', 1908, t.o. p. 308
12. Alsof je 'n emmer leeggooit. Tentoonstellingscatalogus z.p., z.j. (Amsterdam 1981)
13. Dagblad De Echo, 15-3-1889
14. A. Boswijk/D. Couvée, *Vrouwen Vooruit*, Amsterdam 1979, p. 85
15. A. Boswijk, p. 127
16. Gemeente-archief Rotterdam
17. De Notenkraker 22-4-1911
18. D. de Haan, *Antieke Huishoudelijke apparaten* no 73, Baarn 1977
19. Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam
20. Zie no 19
21. D. de Haan, *Antieke Huishoudelijke apparaten* no 61, Baarn 1977
22. Lily. E. van Rijswijk-Clerckx, *Moeders kinderen en kinderopvang*. Omslag: De Echo, 15-3-1889, Het Leven

ZIJN EERSTE WEEKGELD!

Moeder: Nu zullen we iedere week het
geld wegbrengen naar de Spaarbank
Pietje: Neen Moeder! Ik kan beter iedere
week een stuk gereedschap kopen bij

S. van EMBDEN

SPECIALITEIT in Gereedschap & Machines
NIEUWENDIJK 134/138 AMSTERDAM

Met dat goede gereedschap kom ik verder
dan met een beetje geld op de spaarbank.

Heden overleed tot onze diepe droefheid, onze geliefde Moeder en Behuwd-Moeder SUZANNA JOHANNA GERARDINA VAN DEN BERG, in den ouderdom van ruim 65 jaar.

J. SOESAN—HALENBERG.
Amsterdam, 8 April 1894.

Heden overleed, na een kortstondig doch smartelijk lijden van eenige dagen, in den ouderdom van vier maanden, onze jongste Liefeling en Kleinzoon PETRUS MARINUS GROU.

Namens zijn Grootouders:
P. J. COLEBRANDER
WALRAVEN.

TERSTOND GEVRAAGD een flinke **Dienstbode**, niet onder de 18 jaar, voor dag en nacht. Haarlemmer Houttuinen 84.

Perfect Dagmeisje, niet ben. 17 jaar, met goede getuigen gevraagd. Nassaukade 446, 1e étage, tegenover Leidschekade.

Een flink **DAGMEISJE** gevraagd. Prinsengracht No. 148, 2e étage.

Gevraagd een net **Dagmeisje**, voor geheele dagen, genegen ook met een doos te loopen. Loon f 1.25 en volle kost. Adres Hemonystraat 34, 1e étage.

2 Commensals gevraagd, f 5 of f 1.25 p. w. 1e Laurierdwarstraat 23, huis.

In een klein gezin wordt tegen Mei een flinke **Dienstbode** gevraagd. Adres Vijzelstraat 108, huis.

DIENSTBODE.

Gevraagd tegen 1 Mei in een klein gezin een **Dienstbode**, niet boven 20 jaar. Zich te vervoegen tusschen 1 en 2 uur, Nieuwe Keizersgracht 116, benedenhuis.

Er biedt zich aan een burger **Juffrouw**, voor een Winkel of assistentie in de huishouding, hoog salaris geen vereischte.
Br. fr., No. 901, Bureau Echo.

Een **Loopmeisje** gevraagd, voor 's morgens; zich in persoon te vervoegen des middags na 2 uur. Adr. Elandsstraat 13, 1-maal bellen.

DAGMEISJE gevraagd.

Van Woustraat 42, huis.

Een net Jongmensch, onb. gedr., zag zich gaarne geplaatst als Leerling-Bediende, in een Sigarenmagazijn, beste get. kunn. overl. Br., lett. S A S, Kiosk Rembrandtplein.

Kleermakersknecht, zoo spoedig mogelijk gevraagd, om op de winkel te werken Kinkerstr. 64.

PALEIS VOOR VOLKSVLIJT

Nieuw Nederl. Tooneelgezelschap

Dir. J. G. DE GROOT.

VRIJDAG 15 Maart 1895:

WAAR TWEE RUILEN MOET EÉN HUILEN.

(Kopnickerstrasse 120)

Bijspel in 4 bedrijven, naar het Duitsch van G. v. MOER en E. HEIDEN.

Groot succes van het Wallnertheater te Berlijn, alwaar dit stuk meer dan 200 achtereenvolgende malen is opgevoerd.

Prijzen der plaatsen gewoon.
(6299) Aanvang 8 uur.

ZATERDAG 16 en ZONDAG 17 Maart

Opera-Voorstellingen.

V. A. N. O. V.

Tegen verminderde prijzen.

PROLOOG UIT PALJAS,

de Heer HENRI DONB.

LE FAVORIETE 1e Tafereel.

Voordrachten van naturalistische muzikale compositiën van den Heer JOHAN SCHMIER.

Daarna:

De Trouweloozen.

Zie aanplakbiljellen.

Zaterdag 16 Maart 1895:

3iëms Grande Fête de Nuit,

Bal Masqué et Paré.

GROOT ORKEST.

Kapelmeester de Heer W. COENEN.

Balletmeester de Heer E. M. PIMENTEL.

Prachtige toepasselijke versiering en schitterende verlichting van het geheele gebouw.

Een rijke keuze van Costumes, Domino's enz. uit het Magazijn van den Heer J. F. SCHUTTEBO, Stadhouderskade 62, zullen in een der Bijzalen van het gebouw op den avond van het Bal aanwezig zijn.

Een Kapelon van den Heer A. GOINL, Rembrandtplein 5, zal gedurende het Bal geopend zijn.

Restauratie in de bijzalen

Kiosken met Bloemen, Luxe-Artikelen, Confetti, enz., enz., zullen zich in de Balzalen bevinden.

Champagne frappé en Torbets zijn à 50 Cts. aan de Bars verkrijgbaar.

Acht beschikbaar gestelde prijzen, die door een jury, bestaande uit 6 onpartijdige personen, die door de Directie zijn gekozen, zullen worden uitgelooft en uitgereikt als volgt:

a. 1e Prijs voor het fraaist gecostumeerde Dames-Costuum, van de Directie van het Paleis voor Volksvlijt, een Goud Remontoir-Horloge.

b. 2e Prijs voor het fraaist gecostumeerde Dames-Costuum, van de firma ROELOF OITROEN, Kalverstraat 1, een Zilveren met Goud versierde Toiletspiegel.

c. 1e Prijs voor het fraaist gecostumeerde Heeren-Costuum, van de Directie van het Paleis voor Volksvlijt, een Goud Remontoir-Horloge.

d. 2de Prijs voor het fraaist gecostumeerd Heeren-Costuum, van de Directie van het Paleis voor Volksvlijt, een fijn geoxydeerd Remont-Horloge, met maand-, dag-, uur-, seconde- en zonnwijzer.

e. Voor de Dame die het beste een Noord-Hollandsche Boerin voorstelt, van

Meisjes, die gratis naaien willen leeren kunnen zich vervoegen Westerkade No. 12. (744)

Gevraagd een bekwame **Strijkster**. Dapperplein 77, 1e Etage. (658)

Dienstbode b. z. a. voor direct als Meld-aleen of Keukenmeid, van g. g. voorzien. Br. fr., No. 659, Bureau Echo.

Terstond gevraagd een net **Dienstmeisje**, P. G. Van Woustraat 29, huis. (2472)

Gevraagd een nette **MEID**, voor dag en nacht, of voor den dag, van goede getuigen voorzien. Overtoom 28. (2468)

Mej KOK, Besteedster,

Van Woustraat 70, vraagt (2473)

Nette DIENSTBODEN.

Er wordt een **Meld** gevraagd, Hugo de Grootkade No. 2A, huis. Zonder goede getuigen onnoodig zich aan te melden. (2470)

Een bejaarde Weduwe, verstelnaaister, zag zich nog gaarne een paar dagen bezet, 30 cent per dag, zonder machine. Adres lett. W, Kiosk Schipperagr. (2469)

Een Juffrouw vraagt **Verstelnaaihuizen** met mazen, à 50 cts. per dag. Br. fr., No. 764, Bureau Echo.

Terstond een R. C. **Dienstbode** gevraagd, boven de 18 jaar oud, voor den dag of dag en nacht, met goede getuigen voorzien. Nassaukade No. 118A, 1ste étage. (763)

Gevraagd een flinke **Meld** of jonge **Vrouw**, van 9½—4 uur, die goed en net kan werken, voor dadelijk. Prinsengracht 223. (762)

DAGMEID gevraagd, om dadelijk in dienst te treden. Zich in persoon aan te melden 's morgens voor 12 uur. Adres Sarphatipark 101, huis. (767)

Bekwame Behangersknechts gevraagd. Adres in persoon, Kerkstraat b/d Leidschestrade 88, des avonds tusschen 6 en 8 uur. (747)

Terstond gevraagd een derde **Banquetbakkersbediende**, bij D. ROZE-BOOM, Gerard Doustraat 202. Zonder goede getuigen onnoodig zich aan te melden. (746)

In een provincieplaats 2 flinke **Grootwerkers** gevraagd, voor maat en confectie. Referentiën, met opgaaf waar 't laatst werkzaam geweest en leeftijd, onder No. 748, Bureau Echo.

PAKKER.

Iemand, grondig ervaren in het pakken en embaleeren van kristal, porselein en luxe-artikelen, alsmede met geheele inboedels, zoekt als zoodanig geplaatst te worden.
Br. fr., No. 714, Bureau Echo.

BEHANGERS-

Jongmaatje gevraagd. Adres: Falckstraat 41. (739)

Jongmaatje gevraagd en een Jongen. Frans Halsstraat 77. (736)

Stoffeerdere.

Er worden gevraagd twee flinke **Jongmaatjes**, om dadelijk in dienst te treden. Loon naar bekwaamheid. Zich te vervoegen 's avonds tusschen 8 en 10 uur bij M. G. SCHMIDT, Proeflokaal, Prinsenhofsteeg 2, b/h Stadhuis. (731)

Behangerjongmaatje of aankomende **Knecht** gevraagd. Huidenstraat 12. (726)